

Міністерство освіти і науки України
Національний університет «Києво-Могилянська академія»
Факультет гуманітарних наук
Кафедра культурології

Курсова робота

освітньо-кваліфікаційний рівень – бакалавр

на тему: **«Овідій: поезія і правда життєтворчості в добу Августа»**

Студентки 3-го року навчання,
спеціальності 034 Культурологія
Шипко Дар'ї Олексіївни

Науковий керівник:
старший викладач
кафедри культурології
Чумаченко Борис Миколайович

Київ – 2020

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ I. КУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ ПОРТРЕТ ДОБИ	
ПРИНЦИПАТУ	10
I.1. Моральні та соціальні метаморфози римлян I в. до н. е. — I в. н. е.....	12
I.2. Культурні трансформації у Вік Августа.....	27
РОЗДІЛ II. ОВІДІЙ — ПОЕТ ЛЮДСЬКОГО	
СЕРЦЯ	42
II.1. Овідієв <i>cursus roeticus</i>	45
II.2. Новаторська поезія і філософія кохання Овідія.....	60
ВИСНОВКИ	75
БІБЛІОГРАФІЯ	81

ВСТУП

Возвеличений, житиму вічно (Per saecula omnia vivam).
 Овідій, «Метаморфози»¹.

З Августом починається ера,
 в якій корениться наш власний час.

Міхаель фон Альбрехт, «Історія римської літератури»².

Актуальність. Вибір теми курсової роботи зумовлений, по-перше, нашим особистим науковим зацікавленням проблематикою світогляду, особистості і творчості видатного римського поета Овідія у зв'язку з історично-культурною ситуацією в Pax Romana I в. до н. е. — I. в. н. е. Життя людини — це дзеркало часу, і, отже, щоб досягнути феномен будь-якої історичної постать потрібен аналіз політичних, соціальних і культурних умов епохи. На меті ми ставали собі створити аналітичну наукову роботу, яка б органічно поєднала шлях великого поета та культурологічний портрет доби Августа і розкрила їх взаємодію і взаємовплив. За основу був взятий принцип рівноцінного поєднання «мікроскопії» та «макроскопії»³.

По-друге, вибір теми обумовлений вектором наших наукових досліджень, який спрямований на історію культури Античного Риму. Актуальність як така античних студій не визначається їх практично-утилітарним застосуванням у масштабах суспільства. Античні студії завжди були першими і найкращими помічниками у нелегкій справі саморозвитку і самопізнання особистості — це саме те, що французький історик і філософ М. Фуко визначив як «турбота про

¹ Публій Овідій Назон. Метаморфози. Передмова / пер. з лат. Андрія Содомора. Київ : «Дніпро», 1985. С. 280.

² Альбрехт фон М. История римской литературы: в 3 т. Москва : Греко-латинский кабинет, 2005. Т. 2. С. 712.

³ Курціус Е. Европейська література і латинське середньовіччя / пер. з нім. Анатолій Онишко. Львів: Літопис, 2007. С. 7.

себе, яка буде добродією для інших»⁴. Античність представляє глибокий і універсально розвинутий комплекс ідей та практик, які у будь-які часи допомагають мислячій людині самовдосконалюватися культурно, розумово і морально, і формувати критичне і вільне від будь-якої вульгарної і спекулятивної демагогії мислення. Античність, поза західноєвропейського наукового дискурсу, ніколи не мала багаточисленних адептів, тим більше в умовах сучасного суспільства з його постмодерною культурою і новою етикою. Але, як свого часу зазначав Зелінський, антична культура — це найплідніше джерело для оновлення, а її класичні ідеї — життєві в усі часи⁵. Саме в Античності залягають коріння пізніших життєвих основ європейської культури⁶. В епохи, коли прагнуть знищити старі форми і перебудувати суспільство і світ по-новому, античні ідеї постають гостро актуальними: вони вчать і вони застерігають, виправдовуючи спадкоємність в історії культури.

Окрім того, дослідження Античності мають яскраво виражений естетичний модус пізнання, без якого робота культуролога постає педантичною і формалізованою, художньо обезбарвленою⁷. У в своєму дослідженні ми намагалися провести критичний аналіз та історичну реконструкцію, які б спиралися на солідну і надійну джерельну базу, і водночас не були позбавлені образного мислення. За нашим переконанням, людина — завжди найкращий об'єкт для дослідження культури, саме її життєвий шлях надає культурологічному дослідженню глибини і живої безпосередності⁸.

У фокусі нашого дослідження — римський поет Публій Овідій Назон (43 до н. е. — 18 н. е.) з міста Сульмона, сучасник першого римського імператора

⁴ Фуко М. Интеллектуалы и власть. *Избранные политические статьи, выступления и интервью* / пер. с франц. Б. М. Скуратова, под общей ред. В. П. Большакова. Москва : Праксис, 2006. Ч. 3. С. 253.

⁵ Куликова Л. Б. Классическая греко-римская мифология в структуре школьного исторического образования : монография. Киев : Універ. вид-во «Пульсари», 2004. С. 119.

⁶ Тахо-Годи А. А. 1991: А. Ф. Лосев. Жизнь и творчество // Лосев А.Ф. *Философия. Мифология. Культура*. М.: Политиздат. С. 5–20.

⁷ доречно згадати з цього приводу відому цитату Хосе Ортега-і-Гассета: «Наукова книжка має стосуватися науки, та водночас їй слід залишатися книжкою».

⁸ Гулыга А. В. *Искусство истории*. Москва : Современник, 1980. С. 107.

Августа (63 до н. е. — 14 н. е.), *poetarum ingeniosissimus*⁹, співець кохання, богів і вигнання, людина суперечливої та складної долі і по-справжньому божественного дару (*ingenium*). Цей творець витонченого «Мистецтва кохання» і славнозвісних «Метаморфоз» зробив великий крок уперед у розширенні римських культурних і духовних кордонів. Він створив не тільки нову поетичну мову і новий образ Риму, але й нову філософську модель самопізнання людини, нову в Античній культурі філософію людяності, яка базується на всеоб'єднуючому коханні-взаєморозумінні, і яку сам поет сповідував до самого кінця, незважаючи навіть на ту катастрофу, яка спіткане його у 51-річному віці і відніме все, що в нього було, окрім — Музи.

Овідію ми завдячуємо новим змістом і новим розумінням сенсу поезії — поезії як розради для людини і її духовної рятівниці. Історія життя та заслання (*relegation*) Овідія є однією з найзагадковіших і нерозв'язних в історії європейської культури. У дослідженні ми не маємо на меті створити ще одну гіпотезу і висунути свою особисту версію причини заслання, адже немає ані достатньої кількості фактів, ані історичних свідчень; *de facto* все, що ми знаємо про вигнання Овідія, ми знаємо з його автобіографічних елегій (“*Tristia*” та “*Epistulae ex Ponto*”).

В нашій роботі ми спробуємо простежити, як творчість поета людяності відкрила нові шляхи саморозвитку і самопізнання римського індивіда, збагатила його внутрішню культуру новою проблематикою буття — самотності людини в умовах повної ізоляції від рідної культури і мови, і новим психологічним і чуттєвим досвідом, геніально вилитим Овідієм у нові поетичні форми. Особистість Овідія відіграла велику роль і посіла чинне місце не тільки у римській літературі, але й в усій подальшій європейській історії культури. Вже за життя Овідій прославився як найкращий поет Риму і став живою легендою. Його любили і читали в часи Середньовіччя, Ренесансу, Бароко, класицизму і ХХ століття. Він надихнув не одне покоління поетів, письменників, художників і музикантів. Він став прототипом «поета

⁹ лат. «найобдарованіший з поетів» — думка про Овідія Сенеки. Див. Альбрехт фон М. История римской литературы: в 3 т. Т. 2. Москва : Греко-латинский кабинет, 2005. С. 894.

вигнання» і випередив на 20 століть уперед трагічний досвід поетів у засланні (згадаймо лише О. Пушкіна, Т. Шевченка, М. Зеров, О. Мандельштама, І. Бродського etc.)

Ми розглянемо трансформаційний шлях особистості та творчості Овідія на тлі політичних, соціальних і культурних метаморфоз доби Августа. Окремо буде висвітлено римський національний етос в його динаміці і розвитку, а також культурну політику Октавіана, яка знаходила своє відображення у поетиці і картині світу Публія, який свідомо не стає ані палким поклонником Августа, ані героєм політичного опору. Він присвячує своє життя служінню Музі. Овідій відомий в усьому світі як «поет кохання, богів і вигнання» — і ці три домінанти визначають весь творчий шлях поета. У роботі досліджується моральна еволюція Овідія, а також формування його світовідчуття і самосвідомості.

Час Овідія запам'ятовується у віках як «Золотий вік» латинської літератури, який подарував людству визначні пам'ятники словесності найкращих римських письменників і поетів. Ми проаналізуємо культурний феномен «Золотого віку», його витоки і впливи. Як зазначає Альбрехт: «Література епохи Августа — це фокус, де збираються промені минулого, щоб висвітлити майбутнє»¹⁰.

Навіть і сьогодні людський голос Овідія з його принципами толерантності і добровільності, з його філософією кохання і моделлю самопізнання, з його психологічної досвідченістю і тонким гумором заслуговує на те, щоб його вислухали.

Ступінь наукової розробки. Антична багатовікова наукова спадщина налічує сотні тисяч томів літератури, має солідну історичну, філологічну, літературознавчу і культурологічну традицію, і цей втішний інтерес до історії і культури Античності не згасає в західному світі і в наші дні. За таких умов дослідник неминує стикається з болісною проблематикою вибору і самообмеження. У нашій роботі ми спираємося, перш за все, на першоджерела. З історії це: «Загальна історія» Полібія, «Про змову Катіліни»

¹⁰ Альбрехт, История римской литературы, С. 712.

Саллюстія, «Римська історія» Веллея Патеркула, «Історія від заснування міста» Тіта Лівія, «Аннали» Тацита, трактати Цицерона і Сенеки Старшого і Молодшого, «Порівняльні життєписи» Плутарха, «Листи» Плінія Молодшого, «Життя дванадцяти цезарів» і «Про граматиків і риторів» Светонія, «Римська історія» Діона Кассія. Важливим для розуміння творчості Овідія і римського етосу постає ознайомлення з комедіями Плавта і Теренція, сатирами Луцілія, поемою Лукреція, творчістю неотерика Катулла і великих сучасників Овідія: Вергілія і Горация, елегіків Тібулла і Проперція.

Aetas Ovidiana¹¹ відкривають античні автори Сенеки Старшого («Контроверсії») і Квінтіліана («Повчання оратору»). У Середні віки любовна поезія Овідія стає хрещеною матір'ю рицарського кохання і поезії вагантів. «Метаморфози» у Середньовіччі були постійним джерелом знань з міфології і язичницької релігії. У Ренесанс активно створювалися переробки Овідієвих сюжетів. Високо цінують і часто цитують Овідія такі європейські мислителі як Мішель де Монтень, Дж. Мільтон, І. Гете, О. Пушкін («До Овідія»), Р. Рильке, І. Бродський («Ex Ponto»). Серед вітчизняних письменників не можна не згадати видатних Г. Сковороду («Похвала астрономії»), Т. Шевченка («Тополя», «Сова», «Марина»), С. Руданського («Змінки»), І. Франка, М. Зерова, М. Рильського. Цитували Овідія і багаточисленні автори поетик, читаних в Києво-Могилянській академії, чия велика заслуга у популяризації Овідія на теренах України. Сприяли відродженню інтересу до Овідія українські перекладачі І. Сердешний (Стешенко), М. Зеров та А. Содомора.

Серед наукової літератури, пов'язаною з дослідженнями римської культури, епохи Августа і творчістю Овідія ми зверталися до таких європейських істориків, як Т. Моммзен, Г. Буассьє, Г. Нібур, В. Дюрант, П. Левек, Е. Грюн, Ж.-П. Неродо. Серед російськомовних антикознавців XIX–XX вв. ми приділили увагу працям: М. Ростовцева, Р. Віппера, С. Ковальова, М. Машкіна, І. Шифмана, Г. Сергієнко, Т. Бобровникової, Л. Кулікової. Фундаментом нашого наукового аналізу постали праці В. Модестова, Ф.

¹¹ лат. «Вік Овідія» — назва для позначення інтелектуальної моди на Овідія, яка, з часів Античності, відродилася у XI–XII ст.

Зелінського, М. Бердяєва, С. Утченко, Е. Штаерман, О. Лосєва, А. Тахо-Годі, Г. Кнабе, С. Аверінцева, С. Ошерова, Я. Межерицького. У дослідженні біографії і творчого спадку Овідія ми, передусім, спиралися на роботи М. Гаспарова і М. фон Альбрехта, які зробили свій великий внесок для антикознавчих досліджень культури і літератури Стародавнього Риму і, зокрема, популяризації творчості Овідія. З енциклопедичних праць зазначимо російський «Енциклопедичний словник Брокгауза і Єфрона», німецький «Реальний словник класичних старожитностей» Ф. Любкера і англomовну багатотомну працю “The Cambridge Ancient History”.

Об’єкт: життя та творчість Овідія крізь призму суспільства і культури доби Августа.

Предмет: трансформація творчості та особистості Овідія у зв’язку з політикою Августа.

Метою даної роботи є дослідити картину світу і еволюцію творчості Овідія на тлі «Золотого віку» і визначити його роль в історії римської культури.

Поставлена мета передбачає такі завдання:

- Проаналізувати трансформацію римського індивіда і соціуму в добу Августа;
- Окреслити передумови, мету, характер і наслідки культурної політики Августа;
- Визначити місце і роль поезії в епоху принципату і охарактеризувати «Золотий вік» латинської літератури;
- Дослідити становлення особистості Овідія та його шлях до поезії;
- Розкрити картину світу і самосвідомість Овідія;
- Проаналізувати трансформацію і культурні відкриття Овідія;
- Визначити місце творчості та роль особистості Овідія в історії античної культури.

Метод: компаративний, біографічний, історична антропологія, психологічний, рефлексивний, персонологічний аналіз, синтез, реконструкція, критика.

Структура роботи. Робота складається зі вступу, двох розділів, чотирьох підрозділів, висновків і бібліографії.

РОЗДІЛ І. КУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ ПОРТРЕТ ДОБИ ПРИНЦИПАТУ

Невільна людина завжди ідеалізує свою неволю.

Б. Пастернак, «Доктор Живаго»

Доба Августа¹² була насиченою не тільки масштабними геополітичними подіями (утворення *Pax Augusta*), але і глибинними внутрішніми (духовними) і зовнішніми (матеріальними) перетвореннями¹³. Соціокультурні наслідки цих трансформацій можна оцінювати по-різному, в залежності від об'єкту і предмету дослідження. Ці метаморфози римської *civitas*, з одного боку, носять позитивно-конструктивний характер: високий розвиток духовної культури римлян, ріст рівня освіченості городян, посилення ролі особистості і розквіт літератури, з іншого — супутні розвитку втрати і кризові явища: все більший занепад традицій і звичаїв предків (*mores maiorum*), деградація моралі, поголовна гонитва римлян за матеріальними вигодами і низинними насолодами.

Вже у I р. до н. е. відомий римський історик Саллюстій (86 — 35 до н. е.) сформував власну теорію занепаду моралі як фактору кризи римського суспільства. На його думку, коли Рим завойував величезні території, посівши місце найвпливовішої держави в *orbis terrarum*¹⁴, традиційні римські чесноти почали забуватися під впливом влади і грошей, а також мерзенних нововодень з підкорених держав (*nova flagitia*), на які обрушував свої викривальні промови Катон Цензор. «Спочатку посилилася жага грошей, потім — влади; все це було як би головною їжею для всіляких бід. Бо жадібність знищила вірність слову, порядність і інші добрі якості; замість них

¹² Август (*Augustus* — «священний, великий») — агномен імператора Октавіана і напівбожественне ім'я-титул «помноженика», тобто того, хто «примножує» від лат. дієслова *augere, augere* - «множити, збільшувати».

¹³ Межерицкий Я. Ю. «Восстановленная республика» императора Августа. Москва : Русский фонд содействия образованию и науке, 2016. С. 15.

¹⁴ лат. «весь відомий світ».

вона навчила людей бути гордими, жорстокими, продажними у всьому і нехтувати богами», — писав Саллюстій¹⁵.

Після встановлення довгоочікуваного миру і розумного *modus vivendi*, які запровадив перший римський імператор¹⁶ Август, низка кризисних явищ у римському суспільстві тільки поглиблювалася. Столичне мирне життя сприяло, на думку антикознавця Ф. Зелінського, поширенню «дозвільної клопітливості і підтримувало характерний для Риму клас людей, яких старше покоління і моралісти називають арделіонами — людей, які бігали з одного прийому на інший зі страхом пропустити хоч якесь великосвітське весілля або похорон, вічно зайнятих і по суті нічого не бажаючи»¹⁷. Розкіш (*luxuria*), яка прийшла разом зі завойованими здалеку скарбами, римляни здавну вважали винуватицею руйнації традиційного способу життя (*mos maiorum*) і занепаду сильного римського духу. Катастрофічно швидко поширювався індивідуалізм не тільки до політики, але і до перспектив кар'єри (той же Овідій відмовився від кар'єрного росту на державних посадах і обрав працею свого життя освічене поетичне дозвілля). Бурхливе громадське життя римлянина в епоху принципату¹⁸ з форуму, сенату і полю боя переселилося у розкішні і затишні вілли, у приватні сади і вишукані бібліотеки. «Рим, неотеса колись і простак, - нині золотом сяє: / Ставши над світом усім, світу багатства посів. / На Капітолій поглянь, на нинішній і — на колишній: / Заприсягнешся, що тут править Юпітер новий. / Нині сенат - це споруда, високого збору

¹⁵ Саллюстій. Про змову Катіліни. 10.

¹⁶ Imperator – (лат. «повелитель, господар, полководець») – почесний військовий титул. Вперше з'являється в період Другої Пунічної війни. Полководець-імператор отримував право на тріумф і на використання титулу у своєму повному імені. Титул імператора і тріумф - найвище досягнення для римських воєначальників. Початкове значення - полководець, який здобув перемогу в крупній битві. Першим імператором став Публій Корнелій Сципіон Африканський. Октавіан Август першим почав використовувати цей титул перед своїм ім'ям, а не після нього, як це було прийнято. Тим самим затвердив безпрецедентність своєї повноважної влади.

¹⁷ Зелінский Ф. Ф. История античной культуры. Москва : «Вече». С. 368.

¹⁸ Сам термін «принципат» за часів Августа не відомий. У пам'ятках того часу позначення заснованого Октавіаном порядку згадується як «відновлена республіка» (*res publica restituta*). Воно відповідало уявленням громадян і задумам Октавіана. А також психологічним установкам, системі життєвих цінностей цивільного населення Імперії. Див. Межеріцкий, «Восстановленная республика» императора Августа, С. 16.

достойна, [...] / Де височать і для Феба й вождів наших пишні будівлі, / Чи не паслись в давнину звиклі до плуга воли», — з гордістю писав про нинішній час Овідій¹⁹.

Для розуміння сутності, значущості і наслідків «метаморфози» римського мікрокосму, розглянемо дух того часу (*Zeitgeist*) і охарактеризуємо основні положення і поняття римського традиційного світобачення (*outilage mental*), яке було репрезентовано і покладено в основу політичної і культурної «програми» Августа.

I. 1. Моральні та соціальні метаморфози римлян I в. до н. е. — I в. н. е.

Чого не сточить часу злюбивий зуб?
Батьки минулись, гірші, ніж предок був,
на світ привівши нас, марніших,
ми ж — іще гірше дамо поріддя.

Горацій, «Оди»²⁰

Рання Римська імперія була сформована на підґрунті принципового протиріччя, яке полягало в одночасному збереженні полісних форм життя та мислення і створенню нової світової держави. І це основоположне протиріччя продовжувало жити в надрах новоутвореної держави²¹. Ядром римської аксіології протягом історії — від царських часів до занепаду Республіки — незмінно слугувало поняття *virtus Romana* (римська доблесть), яке формувало характерні риси і принципи римського макро- і мікрокосму. «Як грецька калокагатія, так і *virtus Romana* були певною ідеальною нормою, слідувати якій був зобов'язаний кожен громадянин»²². *Virtus Romana* підтягувала за собою цілий комплекс обов'язкових для взірцевого громадянина (*vir bonus*)

¹⁹ Овідій. Мистецтво кохання. III, 113–120.

²⁰ Горацій. Оди. III, 6, 45–48. / пер. з лат. А. Содомора.

²¹ Там само.

²² Дилите Д. Античная литература. Москва : Греко-латинский кабинет Ю. А. Шичалина, 2003. С. 211.

чеснот: *disciplina, pietas, gravitas, libertas, concordia, fides, paupertas, constantia, aequitas, ius*²³, які здавну навіть обожнювалися римлянами і вважалися за священні сили. Функції культивування і трансляції у римлян традиційних цінностей виконували надгробні промови (*laudationes*), *exempla* (легендарні «зразки» подвигів римських громадян), *imagines* (посмертні воскові маски родичів) і дидактичні літературні твори (Лівія Андроніка, Еннія, Пакувія і, нарешті, Вергілія, Горація і Овідія). Дисципліна була основою суспільного життя суворих (*saeva virtus*) і строгих (*gravitas*) римлян. Такий «тяжкуватий» і «серйозний» менталітет багато в чому був наслідком численних етичних зобов'язень римлян: бути вірному обов'язку (*pietas*), належним чином почитати богів (*pietas erga deos*), батьків (*pietas erga parentes*) і батьківщину (*pietas erga patriam*).

Одна з найголовніших категорій римської культури — *mos maiorum* (звичаї предків) становила основу держави як ідеологічно з'єднаного та цілісного політичного організму. Квінт Енній писав: «Звичаями предків та мужами сильна та могутча Республіка» (“*Moribus antiquis res stat romana virisque*”)²⁴. У рамках римського ригоричного соціуму індивідуальність, творчість або новаторство сприймалися негативно і навіть з побоюванням, тому що для римлян така поведінка виходить з нормативного кола, по якому рухається традиційне незмінне буття²⁵. Так, навіть за часів Катона Старшого в працях художника чи поета не бачили нічого, що б заслуговувало на увагу і серйозне ставлення, тим більше — визнання і славу. «То були діти воїнів-орачів»²⁶ — писав Горацій з гордістю про римлян республіканських часів і презерливо описував нинішній римський народ, який морально деградував.

Суголосними Горацієвським були міркування про римський етос і у видатного римського історика епохи Августа Тіта Лівія (59 до н. е. – 17 н. е.).

²³ лат. дисципліна, благочестя, гідність (серйозність), свобода, згода, вірність, скромність (бідність, невибагливість), сталість, рівність, справедливість.

²⁴ Цит. за Модестов В. И. Лекции по истории римской литературе : в 3 т. Москва : URSS, 2015. Т. 1. С. 81–97.

²⁵ Дилите, Античная литература, С. 212-213.

²⁶ Горацій. Оди. III, 6.

Він писав: «Не було ніколи держави [...] куди б жадібність і розкіш проникли так пізно, де б так довго і так високо шанували бідність і ощадливість»²⁷. Творчі абстрактні заняття, витончений етикет, вишукані страви, гарні меблі та одяг — все це вважалося нетрадиційним і шкідливим для римських мужів, що прийшло у славетний Рим «ззовні» — небезпечні «мерзенні нововведення». І навіть великий оратор Цицерон (106 – 43 до н. е.), займаючись літературою, мав втішати себе формулою «почесного відпочинку» — *otium cum dignitate* або *honestum otium*²⁸.

Таким чином, стародавня морально-етична система римлян, яка становила і норму і ідеал їх етосу для наслідування, виявлялася дивовижно життєздатною: про її положення пам'ятали, її цінності захищали і її дотриманням пояснювали всі успіхи римлян. Навіть у цивілізованому Римі на рубежі ер зберігалися і жили безліч архаїчних норм мислення і моделей поведінки. Але казати про її «практичну» актуальність у століття, коли стародавня невибагливість, бідність і грубість вже давно стали частиною легенд — безпідставно. *Mos maiorum* залишалися жити лише як ідеальна норма у свідомості римлян, яку слід наслідувати, але якою вже не так і страшно нехтувати. Безумовний примат інтересів *res publica* над інтересами особистості перетворювався «в старомодну риторичну абстракцію»²⁹. Розуміння служіння державі і громаді як вичерпної форми самореалізації особистості залишилося в минулому як республіканська і полісна норма. Цей процес безпосередньо вплинув на свідомість і самосвідомість римських громадян.

²⁷ Тіт Лівій. Історія від заснування міста. I, 11.

²⁸ Детальніше див. Чумаченко Б. М. *Philosophia togata*: грецький трансфер у римській культурі. Наукові записки. Теорія та історія культури. Київ : Вид. дім «Кієво-Могилянська академія», 2020. Т. 3. С. 23.

²⁹ Кнабе Г. С. Материали к лекциям по общей теории культуры и культуре античного Рима. Москва : Индрик, Научная библиотека студента, 1994. С. 184.

Архітектор нової римської держави Октавіан зберіг всі республіканські установи³⁰ і відмовився від диктатури³¹, але *de facto* від колишнього республіканізму в Римі залишилась лише оболонка, зміст якої вже наповнювали новий спосіб життя і нова політична сила — *auctoritas principis* — авторитет великого миротворця Августа. Римські традиції політичного мистецтва занепадали. Сенат — фундамент римської держави, зберіг лише свої формальні функції. Як зазначає Дюрант: «Новий сенат з вдячністю поступився своїми головними повноваженнями тому, хто став розумом держави, взяв на себе відповідальність і лідерство»³². Потім Август створить власний орган управління — рада принцепса (*concilium principis*), постанови і рішення якого будуть прирівняні за силою до сенатських (*senatusconsulta*)³³. Якщо в період Республіки, що простягнувся від 509 р. до н. е. (перехід від царської влади до Республіки) і до початку правління Августа (тобто до 31, 27 або 17 р. до н. е.) політичне життя римлян юридично регулювалося усталеними законами і правами (грецький історик і названий «батько» Сципіона Молодшого Полібій (бл. 200 — бл. 118 до н. е.) оцінить римський тип державності дуже високо, і саме в гармонійному поєднанні різних гілок влади вбачатиме причину геополітичного успіху Риму³⁴), то тепер на зміну їй прийшла консолідована в одних руках і нерегламентована сила — авторитет правителя.

І все ж таки генію Августу вдається досягти мети — подарувати вистражданий мир римському світу³⁵. Він сконцентрував владу у своїх руках і нейтралізував опозиційні сили, покінчивши з проскрипціями, конфіскаціями,

³⁰ Машкин Н. А. Принципат Августа. Происхождение и социальная сущность. Москва : Изд-во Академии Наук СССР, 1949. С. 402–405.

³¹ История римской литературы. Ранняя римская литература, литература конца республики. литература начала империи / под ред. С. Л. Соболевского, М. Е. Грабарь-Пассек, Ф. А. Петровского. Москва : Издательство академии наук СССР, 1959. Т. 1. С. 343.

³² Дюрант В. Цезарь и Христос. Т. 1. Москва : Крон-Пресс, 1995. С. 232.

³³ Там само. С. 235.

³⁴ Полібій аналізує історію успіху Римської держави і приходять до висновку, що «секрет успіху» у змішаній формі конституцію, яка об'єднує у собі всі три природні форми влади — царську, аристократичну і демократичну. Запорукою існування такої конституції він вважав рівновагу. Див. Полібій. Загальна історія. VI. 10. 6–7.

³⁵ Альбрехт, История римской литературы, С. 708.

продовольчими нестачами і повернувши права власності. У Римі відновилося повноцінне життя великого імперського міста з жвавою торгівлю і збагаченням громадян. І римський народ, розчарований у сенатській олігархії, був щиро вдячний новому правителю, адже він відповідав його власним бажанням після сторіччя кровавих міжусобиць. Він щиро вітав Августа і його постанови після закінчення війни. У 29 р. до н. е. сенат і Римський народ (*Senatus populusque Romanus*) подякували Октавіану за його заслуги перед державою спеціальною аркою з почесним підписом за «збереження/захист республіки» (*re publica conservanta*)³⁶. Римський історик Веллей Патеркул, сучасник Августа, стверджував, що не залишалося чого ще побажати, чого б не дав імператор «місту, республіці, Римському народу і всьому світу»³⁷.

«Авторитетом перевершував я всіх» (“*Auctoritate omnibus praestiti*”), — напише імператор у своєму політичному заповіті³⁸. За цією логікою Август мав сприйматися римлянами не всемогутнім і всесильним повелителем-царем (*rex*), а лише *princeps civitatis* — буквально першим з громадян. Сам термін «*auctoritas*» передається словом «авторитет», але це не точний переклад; за змістом він ближче до поняття «повноважна влада»³⁹. *Auctoritas principis* як така не була ані юридичною категорією ані сенатським декретом. Підґрунтям для неї слугувала громадська думка — особистий авторитет Октавіана в очах співгромадян. Як зазначає Межеріцький, це була «тиха революція», під час якої не дзвеніли мечі, продовжував збиратися сенат і обиралися консули» під лозунгами «відновлення республіки» (*respublica restituta*). Август покінчив з довготривалими нищівними громадянськими війнами і повернув гармонію і красу впорядкованості Вічному місту. В очах своїх сучасників і поетів старшого від Овідія покоління, зазнавших весь жах смуту міжусобних чвар, імператор уявлявся справжнім втіленням раціонального аполлонійського начала, що приборкує хаос і усуває розлад. Божественний *Pax Augusta* і

³⁶ Межеріцький, «Восстановленная республика» императора Августа, С. 733.

³⁷ Веллей. Римська історія. II, 89, 2.

³⁸ Діяння божественного Августа, 34.

³⁹ История римском литературы, под ред. С. Л. Соболевского, М. Е. Грабарь-Пассек, Ф. А. Петровского, С. 343.

сакральна Fortuna Augusta⁴⁰ в очах римлян були причиною і запорукою покою і матеріального достатку. Здавалося ніби легендарний омріяний «Золотий вік» Pax Romana і справді повернулася. Тому ми маємо всі підстави говорити, що в ці часи римська картина світу почала набирати ознаки есхатології⁴¹ та месіанства⁴². Релігійна реформа Августа передбачала навіть культ поклоніння імператору, який до того був притаманний лише елліністичним і східним правителям і був немислимим у республіканському Римі (само слово rex (цар) викликало огиду і відторгнення на рівні безумовного рефлексу у римлян часів Катонів).

Дюрант пише, що за всією збереженою атрибуцією мертвої Республіки ховалася «воєнна монархія»⁴³, але, на нашу думку, це скоріше перебільшення і модернізація. Цікаво інше: Август довів нам одну важливу і цікаву річ — державою спроможні правити лише самі фрази. Як писав Утченко, «принципат Августа – чи не перший в історії приклад режиму, заснованого на політичному лицемірстві, та ще зведеному в принцип. Це – державна система (з плином часу досить чітко сформована і виражена), яка цілком свідомо і цинічно видавалася офіційною пропагандою не за те, чим вона була насправді»⁴⁴.

Така «тиха революція» Августа наклала свій відбиток не тільки на політику. Наслідки її позначилися і на культурному житті Риму. Імператор усіма силами намагався підтримати свій авторитет і створити «великі декорації» відновлення Римської республіки з її традиційної аксіологією, способом життя і звичаями. Він усвідомлював, що «Золотий вік» римлян — це саме той історичний час, коли республіка покоїлася на розумній силі і чеснотах. Але навіть при всьому бажанні Октавіана здаватися правомірним наступником

⁴⁰ Ростовцев М. И. Рождение Римской империи. Москва : ЛЕНАНД, 2015. С. 115.

⁴¹ Сергиенко Г. А. Религиозная реформа Августа и ее роль в формировании идеологии Римской империи // Вестник МБС ЕХБ №3, 2014. С. 3.

⁴² Детальніше див. Helmut Koester, Jesus the Victim // Journal of Biblical Literature 111, 1992. С. 3-15.

⁴³ Дюрант, Цезарь и Христос, С. 233.

⁴⁴ Утченко С. Л. 1) Кризис и падение Римской республики. Москва : «Наука», 1965, С. 267—268; 2) Древний Рим: события, люди, идеи. Москва : «Наука», 1969, С. 210.

республіканської традиції, кожен бачив, що *Saeculum Augustum* «анітрохи не схожий на старовинний уклад суворих Катонів і Сципіонів...»⁴⁵. Навіть активна «пропаганда» августіанської програми «повернення до добрих звичаїв предків» (*mores maiorum*) і офіційна формула «відновлення республіки» (*respublica restituta*)⁴⁶ не в змозі були повернути до безпосередньої життєвої практики римлян традиційну етику і той дух свободи, що вже назавжди покинув римський форум, це серце римської *libertas*⁴⁷.

Поряд з деградацією римського традиційного способу життя, руйнівного впливу зазнав і римський інститут сім'ї і браку. Пovoєнний Рим Августа був сповнений людьми, які втратили своє соціальне та економічне положення разом з моральною твердістю духу: «солдат, які зазнали пригод і навчилися вбивати; громадян, чий заощадження були поглинені податками та інфляцією воєнного часу [...]; жінок, чий голови запаморочила свобода, яка спричинила ріст кількості розлучень, абортів і адюльтерів [...]»⁴⁸.

Побоювання про занепад моралі, який виливається в аполітичність і демографічну кризу, підіймалися і загострювалися вже в часи кризи Республіки. Ще Саллюстій⁴⁹ і Цицерон⁵⁰ намагалися виробити і надати якийсь «рецепт» для виправлення римського суспільства, яке почало морально занепадати, але не досягли ніяких результатів. Як відомо, занепад моралі — вічний супутник будь-якого швидкого і масового збагачення, яке під собою несе ріст життєвого рівня населення. Слідом за збагаченням з'являється і новий спектр можливих способів витрачання грошей, які є «незвичними старшому поколінню; і старше покоління осудливо визначає ці нові способи як «падіння моралі»⁵¹. Але у добу Августа і справді можна спостерігати не просто занепад моралі, а поступове перетворення аморальної нетрадиційної

⁴⁵ Гаспаров М. Л. Овидий в изгнании. *Избранные труды. О поэтах*. Москва : «Языки русской культуры», 1997. Т. 1. С. 193.

⁴⁶ Там само.

⁴⁷ У перекладі з лат. свобода, воля, незалежність. Також в давньоримській релігії і міфології ім'я богині, яка уособлювала свободу.

⁴⁸ Дюрант, Цезарь и Христос, С. 231.

⁴⁹ Саллюстій. Листи до Цезаря. II, 5, 6.

⁵⁰ Цицерон. Про обов'язки. I, 7, 23; I, 8, 25.

⁵¹ Там само.

для римського соціуму поведінки скоріше у норму, ніж виключення. Римська *civitas* ставала дедалі лицемірнішою. Так, наприклад, П. Кіньяр зазначав, що любов у шлюбі в той час багатьом здавалася просто тріумфом розпусти⁵² — ось, як, суспільна думка і мораль були вивернуті навиворіт і перевернуті з ніг на голову.

Сторіччя громадянських воєн призвело до того, що у молоді з'явилися байдужість та страх перед громадським і політичним життям в *Pax Romana*, яке може бути сповнено інтриг, помсти, усобиць і ненависті — «куди приємніше було піти в приватне життя, в світ любові і дружби»⁵³. До того ж, цей світ з часів Плавта і Теренція зазнав якісних змін: він став культурнішим і витонченішим. Так, жінки в ньому не були вже тими безвільними і безсловесними рабинями, чиїм життям і бажаннями розпоряджалися звідники, а «чоловіки в ньому з шинкарських гультаїв перетворилися в салонних денді»⁵⁴. Антична культурна традиція передбачала звичай для юнаків залишатися до 30 років холостяками, щоб пересититися бурхливим життям молодого і вільного чоловіка. Саме такий світ представлений в комедіях Менандра, Плавта або Теренція, де комічний герой — це юнак, який весь час проводить за веселими бенкетами в компанії таких самих безтурботних юнаків-друзів і гетер.

Але за часів Овідія, як зазначає Гаспаров, цей юнацький період санкціонованої безпутності став поступово затягуватися⁵⁵. Сприяв цьому явищу і фактор появи в соціумі нового культурно-психологічного типу жінки — легковажної і вітряної римлянки (*scortum*), далекої від ролі та обов'язків шанованої римської матрони — матері сімейства і берегині сімейного вогнища, і від парадигматичних образів благородних Лукрецій і добродішних Пенелоп. Ці нові жінки стали наслідком кризи римської релігії, і, зокрема, соціокультурних пертурбацій в римському суспільстві, які прискорили

⁵² Кіньяр П. Секс и страх. Москва : Азбука-классика, 2005. С. 42.

⁵³ Гаспаров М. Л. Овидий, или Наука доброты. *Избранные труды. О поэтах*. Москва : «Языки русской культуры», 1997. Т. 1. С. 169.

⁵⁴ Там само.

⁵⁵ Там само.

перехід від сільського життя (*rusticitas*) до міського (*urbanitas*) і дозволили жінкам вести не скутий і активний стиль життя, метою якого стало отримання якомога більше задоволень. Серед таких жінок превалювали вільновідпущениці, чужинки з інших країв (насамперед, гречанки). І навіть римських благородних патриціонок стало турбувати більше їх роль як коханок, а не матерій. Популярнішими ставили цивільні шлюби з любові, які інколи були не менш довговічними, ніж законні шлюби. Як повідомляє Авл Геллій, розлучення, які були нечуваним, чимось ненормальним в перші п'ять століть існування Риму, тепер стали загально прийнятним явищем⁵⁶: «в цілому, здавалося, що бажання окремої людини суперечать інтересам держави»⁵⁷.

Разом з тим з'являється і нова соціальна фігура — посередниця-звідниця (*lena*) між римськими франтами і легкодумними жінками⁵⁸. Овідій дає нам детальну характеристику світського римського франта: молодий чоловік, вдягнутий, як-то кажуть, по останньому слову моді, у широкій тозі, із завитим волоссям, косметикою на обличчі, «манікюром» і безліччю прикрас на пальцях і руках — ці чоловіки мало в чому поступалися жінкам у мистецтві краси і косметичних засобів. «Такого типу молоді люди робили з залицянь за жінками свого роду спорт. Мабуть, подібні випадки були нерідкі в Римі, адже Овідій у своїй поемі⁵⁹ спеціально попереджав жінок проти такого роду авантюристів з блискучою зовнішністю»⁶⁰.

Традиційна мораль безповоротно похитнулася після легалізації розлучень, з якою поширилися полігамія, емансипація матрон, полігамія і підкорення (*obsequium*)⁶¹ замість конвенційної *virtus*. «Бездітність ставала все більш поширеним явищем, будучи вираженням занепаду життєвої активності; пuste

⁵⁶ Авл Гелій. Аттичні ночі. IV, 3.

⁵⁷ Дюрант, Цезарь и Христос, С. 242.

⁵⁸ История римском литературы, под ред. С. Л. Соболевского, М. Е. Грабарь-Пассек, Ф. А. Петровского, С. 443.

⁵⁹ Овідій. Мистецтво кохання. III, 433–454.

⁶⁰ История римском литературы, под ред. С. Л. Соболевского, М. Е. Грабарь-Пассек, Ф. А. Петровского, С. 444.

⁶¹ Там само. С. 46.

розумування рядилося в одяг песимізму і цинізму»⁶². Так само у вищих станах римлян занепадала старовинна римська релігія, яка раніше слугувала сімейною скріпою і запорукою ідеологічної єдності народу. Таким чином, для молоді покоління Овідія сенсом життя стає кохання замість служіння державі. Йому приділяли найбільше уваги, ним заповнювали весь час, який зі встановленням принципату звільнився від справ тепер вже мовчазного і безлюдного форуму (*осциратіо форі*).

Такими були для деякого «гіркі», а для деякого «солодкі» плоди соціокультурної метаморфози римлян, яка була прискорена встановленим Августом миром і порядком. Існуючий любовний побут та морально невибагливий естетизм римського світу і «напівсвіту», яким «так насолоджувався Овідій, здавався Августу нездоровим і тривожним явищем»⁶³. Рим був отруєний хворобами продажності, зради, похоті. І, зрозуміло що, Августа, як голову держави і *Pater Patriae*⁶⁴, такий стан речей не міг не викликати обурення: моральні, соціальні і етичні підвалини вибудованої ним імперії були у небезпеці через зростаючий естетизм.

Надії імператора на відродження «Золотого віку» ставали дедалі хиткішими — принцепс (*princeps*)⁶⁵, мав прийняти запобіжні заходи. Тому Август, якому взагалі було більш притаманне мислення моралістичне, а не соціологічне, вирішує стати Цензором моралі (*Sensor moralium*) свого часу і взятися за перевиховання римлян у масштабах цілого суспільства. Цей феномен, який склався навколо образу Катона — *Sensor moralium*, включав в себе вагомий елемент ідеології — катонізм⁶⁶. Дослідник Я. Межеріцький пише: «Катонізм,

⁶² Дюрант, Цезарь и Христос, С. 231.

⁶³ Гаспаров, Овидий, или Наука доброты, С. 172.

⁶⁴ Батько Вітчизни (лат. *Pater Patriae*) - давньоримський почесний титул, який Сенат давав за видатні заслуги перед Республікою та імперією.

⁶⁵ Принцепс (лат. *princeps*, перший достойний — або просто перший) — перший у списку римських сенаторів (принцепс сенату лат. *princeps senatus*), зазвичай найстарший з колишніх цензорів. Офіційний титул римських імператорів в епоху принципату. В епоху Республіки принцепс не мав особливих повноважень і прав, окрім почесного права першим висловлювати свою думку в сенаті. У період Імперії, починаючи з Августа, термін «принцепс сенату» позначав носія *de-facto* монархічної влади.

⁶⁶ «Катонізм» як поняття використовував Л. Р. Тейлор. Див. Taylor L. R. *Party politics in the age of Caesar*. Ch. VIII. *Catonism and caesarism*. P. 162–182.

як одна з іпостасей «республіканізму», пройшов і через все свідоме життя Октавіана-Августа»⁶⁷. Але відомо, що нема більш складного завдання аніж змінювати і виправляти звичаї людей. Питання моралі носило для Октавіана і особисте забарвлення, адже він сам і його родина не могли похвалитися високо-моральною поведінкою і бездоганною біографією. Сам імператор у молодості ввів далеке від стародавніх звичаїв предків життя, і взагалі «славився розпусником, змінив трьох дружин, дітей не мав, окрім однієї дочки, родичів і родичок по багато разів одружив і розводив з політичних міркувань»⁶⁸. Як пише Дюрант: «Він розбив своє серце, тому що хотів зробити людей не тільки щасливими, але й хорошими»⁶⁹. Варто уваги, що і саме слово «звичаї» при Августі набуло виразний політичний сенс⁷⁰. Отже, розпочалася епоха тиранії добродетності (*saeva virtute*).

Ми можемо погодитися з істориком Ф. Зелінським, що це була епоха сакралізації моралі⁷¹. Август вводить нове нетолерантне законодавство, нову цензуру та навіть нову теологію з офіційним культом імператорської родини⁷². І хоча імператор постійно намагався переробити римлян — Рим не відповів ані взаємністю правителю, ані його оптимістичним сподіванням на успішне перевиховання. Носій трибунської і цензорської влади, він підготовляє і проводить цілу низку законів, які передбачали захист і розвиток інституту сім'ї, повернення до стародавньої моралі і релігії, дотримання подружньої вірності і батьківських обов'язків, затвердження норм публічної поведінки як для жінок, так і для чоловіків. Ці закони отримали в історії назву «Юлієвих», за ім'ям роду, до якого після усиновлення Цезарем став належати і Август.

У 18 р. до н. е. Октавіан видає найважливіший і найбільш славнозвісний зі своїх законів — «*Lex Julia de pudicitia et de coercendis adulteriis*»⁷³. Закон про перелюбство (тільки для римських громадян), за яким брак вперше в історії

⁶⁷ Межеріцкий, «Восстановленная республика» императора Августа, С. 718.

⁶⁸ Гаспаров, Овидий, или Наука доброты, С. 172–173.

⁶⁹ Дюрант, Цезарь и Христос, С. 242.

⁷⁰ Гаспаров, Овидий в изгнании, С. 194.

⁷¹ Зелинский, История античной культуры, С. 388.

⁷² Киньяр, Секс и страх, С. 156.

⁷³ Дюрант, Цезарь и Христос, С. 243.

людства підпав під санкціонований захист з боку держави, адже стародавня влада батьків на той час вже канула в Лету. За цим законом батько мав право вбити свою замужню доньку та її коханця, якщо заставав їх на місці злочину і якщо коханцем був раб, вільновідпущеник родини, гладіатор, артист etc⁷⁴. В той час як чоловік мав право вбити свою дружину тільки, якщо вона була піймана з коханцем у його власному домі⁷⁵. Якщо ж чоловік дізнався про злочин своєї дружини і впродовж 60 днів не повідомив про це суду, то повідомити мав або батько або будь-яка інша людина. Головне — щоб злочин був покараний. За зв'язок з чоловіком невірна дружина каралася довічним засланням на острів (*relegatio in insulam*). При цьому вона втрачала третю частину свого майна і не мала більше права виходити заміж. Суворого покарання за «любівні пригоди» не оминула і рідна донька Августа Юлія, яку він заслав на крихітний острівець Пандатарію, поблизу узбережжя Кампанії, не подивившись навіть на сімейні зв'язки; та ж сама доля у 8 р. н. е. спіткала і внучку Августа Юлію Молодшу, доньку засланої Юлії (недарма історик Утченко називає Августа «роботом» і «машиною»⁷⁶). Її чоловік Тиберій схвалив це заслання. Смерть швидко забрала 53-річну Юлію в кінці 14 р. н. е.

Принцепс був настільки обурений аморальністю сучасних римлян, що почав справжню внутрішню війну проти єдиного і першого ворога держави, яким, на його думку, була розпуста (*voluptas*) і — розпусники, які принижували староримську мораль, красу і форму (*decorum*). Справи про перелюбство на ряду з особливо небезпечними злочинами почали розглядатися в судах. Август у своїх автобіографічних «Діяннях» зазначав: «Новими законами, введеними за моєю ініціативою, багато прикладів древніх, забуті вже нашим століттям, я повернув, і сам багато прикладів справ, гідних наслідування, нащадкам передав»⁷⁷. Політику перевиховання принцепса підтримав поет Вергілій, написавши ланку поем в августовському дусі— ідеалістичні «Буколіки»,

⁷⁴ Шифман И. Ш. Цезарь Август. Санкт-Петербург : «Наука», 1990. С. 115.

⁷⁵ Дюрант, Цезарь и Христос, С. 243.

⁷⁶ Детальніше див. Утченко С. Л. Древний Рим. События. Люди. Идеи. Москва : Наука, 1969. 316 с.

⁷⁷ Діяння божественного Августа. 8, 5.

дидактичні «Георгіки» і героїчну «Енеїду». Цікаво, що Катон Цензор у свій час таким глобальним ворогом держави називав розкіш і мерзенні нововедення (*nova flagitia*), які і призвели до розквіту легковажності і хтивості. Історичні джерела свідчать, як Август осудив на вигнання одного актора тільки за те, що його коханка, яка була римською матроною, «обрізала собі волосся: оголивши голову подібно рабині, вона тим самим відкинула свій *status*, стала сама рабинею, проявила покірність (*obsequium*) чоловікові, якого мала зухвалість полюбити»⁷⁸. Вельми схожі покарання за порушення подружньої вірності були передбачені законом і для чоловіків, але з поправкою на те, що дружина не могла звинуватити свого чоловіка в невірності. Навіть одружений чоловік зберігав своє право на вільні стосунки з римськими проститутками. Цей закон, як і інші реставраційні закони Августа, був надзвичайно суворий: «перелюбство вважалося кримінальним злочином нарівні з державною зрадою (*duoviri perduellionis*) і підробкою монети»⁷⁹. Цікаво, що звідництво (*lenocinium*) каралося законом не менш суворо, аніж подружня зрада і будь-які непристойні любовні зв'язки з римлянками.

Наступний важливий крок Августа у подоланні суспільно-морального зла — закон “*Lex Julia de maritandis ordinibus*”. Цим законом імператор хотів взяти під державну опіку «чистоту» римської крові і укладення шлюбів між аристократичними римлянами вищих верств і іноземними громадянами нижчого стану⁸⁰. На меті було відновити роль і функції шлюбу як стародавньої установи, метою якої є продовження людського роду. «Шлюб ставав обов'язковим для всіх здатних до одруження чоловіків молодше шістдесяти і жінок молодше п'ятдесяти років»⁸¹. Всі, хто уникав шлюбу, дітонародження і залишався холостяком, обкладалися державними штрафами і санкціями. Наприклад, їм заборонялося відвідувати публічні свята та ігри (але через громадське обурення у 12 р. до н. е. стаття була анульована), отримувати

⁷⁸ Киньяр, Секс и страх, С. 121.

⁷⁹ История римском литературы, под ред. С. Л. Соболевского, М. Е. Грабарь-Пассек, Ф. А. Петровского, С. 443.

⁸⁰ Дюрант, Цезарь и Христос, С. 244.

⁸¹ Там само.

спадок від некровних померлих. Чоловіки сенаторського прошарку не мали права одружуватися на вільновідпущеницях, акторках чи проститутках; і так само ані вільновідпущеникам ані акторам не дозволялося одружуватися на жінках з сенаторських родин. Навіть авторитет людини тепер почав вимірюватися кількістю дітей в родині, а не кількістю заслуг перед вітчизною: «всюди дорога була відкрита не талантам, а бездоганним репутаціям — настала епоха характеристик», — як зазначає Чумаченко. Жінки, які мали трьох дітей отримували також особливе право, відоме як *ius trium liberorum*. За ним вона мала свободу від влади чоловіка і привілей носити спеціальне вбрання⁸². Лозунгом правління першого римського імператора був вираз: «Живите праведними, так приписано!» (“*Innocui vivite — numen adest!*”)⁸³.

Як зрозуміло, спроба Августа урегулювати приватне життя римлян шляхом законотворчості провалилася. Наслідки «Юлієвих» законів: обурення, критика і супротив з боку заможних і освічених верств суспільства. Як зазначає римський історик Тацит (сер. 50-х — пр. 120 р. н. е.), який жив і писав свою історію вже після проведених Августом реформ: «шлюби і виховання дітей не стали більш частим явищем, адже так велика привабливість бездітності»⁸⁴. Діон Кассій згадує промову імператора до народу, в якій він говорить про моральне самовбивства римлян⁸⁵. Противники законів про шлюб і бездітність не оминали слушної миті нагадати, що ці реформи запровадив батько (сам Август) лише однієї дитини за ініціативою Мецената, який взагалі був бездітний і після введення законів проти розкоші не припинив жити на широку ногу, насолоджуючись усіма «подарунками» цивілізації, в той час як сам Август спокушав його дружину⁸⁶. «Відновлення республіки» унеможлиблювалося не через те, що її хтось колись зруйнував, а тому що її давні звичаї були забуті.

⁸² Там само.

⁸³ Зелинский, История античной культуры, С. 388.

⁸⁴ Тацит. Анналы. III, 25.

⁸⁵ Діон Кассій. Римська історія. LVI, 1.

⁸⁶ Там само. LIV, 25.

Отже, часи, коли в римському суспільстві високо стояла влада батька сімейства (*pater familias*), свято шанували шлюб, чоловіки відрізнялися доблестю, гідністю і невибагливістю, а жінки були скромними і богобоязливими, були безповоротно втрачені. Видані Августом закони, які мали карати за порушення подружньої вірності, закони проти розкоші і проти безшлюбності залишилися безрезультатними, і Август був змушений визнати свою поразку у боротьбі за традиційний національний етос римлян. Головним бичом часу стала порочність, яка зводилася до жадібності (*avaritia*), марнославства (*superbia*) і похоті (*voluptas*).

I. 2. Культурні трансформації у Вік Августа

Від благородних мистецтв...

Грубість біжить з душі,

М'якість вступає в права.

Овідій, «Послання з Понту»

Довготривалі жахіття громадянських воєн виснажили римське тіло, а ще більше — римську душу. Відчуття вселенської катастрофи заповнювало собою кожен італійський куток. Ледве не було зведено нанівець всю могутність римської держави. Італія у I ст. до н. е. встигла побувати «сценою п'яти громадянських воєн, двох народних повстань, двох масових репресій, місто Рим пережило два збройних заколоту, а вуличні заворушення з кровопролиттями стали в ньому пересічною справою»⁸⁷. Ці шрами залишились глибоко в душі римського суспільства. І, як наслідок, породили в ній відразу і недовіру до суспільно-громадської сфери життя, страх і втому від світу політики. У той же час, такі соціально-політичні травми породжують і живлять у суспільстві насіння думки, великих ідей і великих творінь, які сходять у дні миру⁸⁸. Ці духовні скарби нової епохи дали свої найкращі

⁸⁷ Гаспаров, Овидий в изгнании, С. 193.

⁸⁸ Дюрانت, Цезарь и Христос, С. 254.

культурні і мистецькі плоди в добу Августа під назвою «Золотої доби», і назавжди стали недосяжними взірцями для наступних поколінь римлян.

«Золотий вік» латинської літератури — час найвищих літературних досягнень, бездоганної і досконалої латини. «Золотим віком» римської літератури називають період між смертю Цезаря (44 р. до н.е.) і смертю Августа (14 р. н.е.). «У літературній історії Риму це час створення краших, які стали класичними, творів латинської поезії»⁸⁹. Культурне і духовне досягнення цього періоду — це самостояння і розвиток ідеї поета⁹⁰. Вергілій і Горацій відчують себе жрецькими Муз. Тібулл каже про себе, що він поет-пророк (*vates*) в дусі платонівської традиції. Проперцій і Овідій з гордістю проголошують себе носіями божественного *ingenium*⁹¹. В цьому культурно-поетичному відкритті є заслуга, насамперед, Овідія, цього найгуманнішого і найдобрішого античного поета. Але і сам вік Августа знову робить можливими сакральні домагання ліричного поета і дає можливість поетам самим визначити власне становище в культурному і духовному житті суспільства. До «золотої доби» латинської літератури належали такі видатні письменники: поети Вергілій, Горацій, Тібулл, Проперцій, Овідій; історики Тіт Лівій, Помпей Трог; вчені Гігін, Веррій Флак та архітектор Вітрувій, завдяки чийм зусиллям ми маємо визначний труд про античну архітектуру. Цікавий факт, що у цей період в грецькій літературі немає жодного відомого нам автора, «якого можна було б зіставити за значенням до сучасних йому римських письменників»⁹². На думку французького письменника П. Кіньяра, література і книжки на той час були одним з найсильніших і найбільш гіпнотичних задоволень для римлян: «Писати — значить бажати. Читати — значить насолоджуватися»⁹³. Нарешті, римляни отримали можливість і свободу «насолоджуватися», і тепер вже не практичними і утилітарними заняттями, а

⁸⁹ История римской литературы, под ред. С. Л. Соболевского, М. Е. Грабарь-Пассек, Ф. А. Петровского, С. 343.

⁹⁰ Альбрехт, История римской литературы: в 3 т., Т. 2. С. 718.

⁹¹ лат. геній, талант, натхнення

⁹² Вулих Н. В. Овидий. Москва : Издательство «Молодая гвардия», 1996. С. 14.

⁹³ Киньяр, Секс и страх, С. 123.

ідеалістичними і абстрактними. «Незалежна інтелектуальна діяльність підвищувала, залучала до богів, надавала життю значущості і високої змістовності»⁹⁴, — зазначає Вуліх. До того ж у суспільстві панувало бажання втекти від дійсності в світ поетичного вимислу, від міського життя — в сільське⁹⁵ (годі згадати Вергілія і його «Георгіки», де філософія сільської праці запропонована поетом як альтернатива громадянським і військовим справам, як порятунком для римської душі).

Римський макрокосм змінював своє обличчя, як і мікркосм громадян, вдягнутих у тогу. Нарешті, у римській культурі у повний голос залунала індивідуальність з її внутрішнім життям, творчістю і культурним (або за термінологією Цицерона «гідним»⁹⁶) дозвіллям. На верхівку буття піднялася творча особистість, а державні справи і громадянський обов'язок, знецінившись, відійшли на другий план. Яскрава та сильно проявлена особистість, яка відмовлюється від традиції діє на свій страх і ризик — стає знаменням часу⁹⁷. Такими особистостями були Сципіон Старший і Молодший, Лівій Друз, Гай Марій, Сулла і Цінна, Катіліна, Тиберій Гракх, його брат Гай, Цезарь etc. «Ускладнення внутрішнього світу і посилення ролі особистості в суспільному житті призводить до того, що в історичних працях з'являються цілісні характеристики»⁹⁸. В 40-30 р. до н. е. з'явився новий літературний жанр, який знаменував собою «перелом у розумінні відносин між людиною та історією» — історична монографія. Тепер історична оповідь про події часу концентрувалася в оповіді про людину. Рост уваги до людини як суб'єкту історичного процесу призвів в ці роки і до оформлення біографії.

Особливо загорілася жаром пізнання римська душа «аристократичного походження». Яскравим прикладом його прояву став енциклопедичний труд

⁹⁴ Вуліх, Овидий, С. 20.

⁹⁵ Там само. С. 22.

⁹⁶ Детальніше див. Цицерон. Про закони. Про державу. Про природу богів / пер. з лат. Р. Паранько. Львів : «Апріорі», 2019. 392 с.

⁹⁷ Кнабе Г. С. Материалы к лекциям по общей теории культуры и культуре античного Рима. Москва : Индрик, Научная библиотека студента, 1994. С. 184.

⁹⁸ Там само. С. 185.

Варрона⁹⁹ (116 — 27 до н. е.), який справедливо вважається найвидатнішим римським істориком-енциклопедистом (polyhistor). Для римлянина відкривалися нові обрії — далекі і незнані дотепер, і найголовніше — більше не було упереджень і почуття сорому у римлянина в справах саморозвитку і духовного самовдосконалення. Як наслідок, древній римський ідеал людини — *agricola bonus*¹⁰⁰ і *vir bonus*¹⁰¹ — поступився місцем новому ідеалу *dicti studiosus* – універсально освіченої людини, поетом і вченим в одній особі¹⁰². Цей новий гуманістичний ідеал людини базувався на інтелектуальній праці і гідному дозвіллі. Він став продуктом зрілої римської культури — ідеал людини в дусі гуманізму: різнобічно-освіченої особистості, яка наділена цивілізуючою силою. Такий ідеал став типовим для римської благородної молоді епохи Августа і він, звичайно, наклав свій відбиток і на молодого Овідія. Таким чином, традиційний для римлян *negotium*, з його військовою службою (*militia*), судовою та політичною діяльністю (*occupatio fori*), господарством та землеробством поступився почесному індивідуалізованому культурному дозвіллю, *otium*'у, який ще декілька десятиліть тому вважався римськими мужами за ганебну та не варту уваги сферу життєдіяльності (ще Цицерон наполягав на тому, що держава і справи Форуму є безумовним пріоритетом і головною цінністю для кожного римлянина¹⁰³).

В такий час розквіту витончених і гуманістичних мистецтв саме словесність стає центральним предметом вивчення, захоплення і зацікавлення освіченої римської молоді¹⁰⁴. Дедалі розповсюдженим і популярним ставав ідеал римської жінки — *puella docta*, тобто ідеал освіченої коханки, яка добре знає

⁹⁹ Енциклопедія Варрона «*Disciplinae*» в 9 книгах (загублена). Відгуки на неї можна знайти у видатних вчених пізньої Античності і раннього Середньовіччя (Августин, Марціан Капела, Кассіодор, Ісідор Севільський). Інші роботи Варрона: «*Res rusticae*», «*De lingua Latina*», «*Logistorici*», «*De philosophia*» etc.

¹⁰⁰ ідеал доброго, невибагливого, порядного та працьовитого селянина.

¹⁰¹ еталон римського мужа, громадянина і воїна.

¹⁰² Зазначимо, що ще Енній (239—169 до н. е) використовував що до себе цей термін (*dicti studiosus*). Але він став скоріш щасливим винятком римської общини, ніж правилом. Слід пам'ятати, що і за походженням цей перший римський поет був греком. Див. Альбрехт М. История римской литературы: в 3 т. Москва : Греко-латинский кабинет, 2005. Т. 1 С. 169.

¹⁰³ Див. Цицерон. Про державу / пер. з лат. Р. Паранько. Львів : «Апріорі», 2019. 392 с.

¹⁰⁴ Вулих, Овидий, С. 168.

Гомера, Евріпіда та Вергілія і несе на собі ознаки цієї культурності, як і багато інших «обіцянок» елегантною і цікавою розмови для співбесідника. В Римі завдяки зусиллям Азінія Полліона (85 до н. е. — 4/5 н. е.) з'являються перша публічна бібліотека і перші публічні виступи письменників і поетів — рецітації (від лат. *recitatio*, «читання вголос»), які швидко популяризували літературні новинки і вносили живу ноту в культурне життя того часу. Зазначимо, що творець «нового Риму» і апологет римського традиціоналізму, по відношенню до новомодних «*studia humanitatis*» мав лояльне ставлення. Історик Дюрант пояснює таку реакцію Августа: «Імператор був не проти платити людям за написання книг, аби вони не заважали йому правити державою»¹⁰⁵. Не дивно, що при таких сприятливих умовах для розвитку витончених мистецтв у Вічному місті, за скаргами Горація, кожен почав писати вірші, «і дурак і філософ»¹⁰⁶. У посланні до Августа він, до речі, пояснює соціальні причини цих культурних метаморфоз також через суспільну і моральну мутацію понять *negotium`a* і *otium`a*: «колись римське суспільство було поглинуто господарськими справами, *negotium`om*, а тепер, коли турботу про державу перейняв на себе Август, у всіх з'явився вільний час (тобто дозвілля — *otium*¹⁰⁷), і тому народ кинувся складати вірші»¹⁰⁸. Ювенал вважав, що жити у Римі стало просто неможливо, адже ніде не можна було сховатися від поетів, які просто заповнили собою вулички Риму¹⁰⁹. Овідій, будучи у вигнанні, перераховує не менше 30 поетів свого часу і, що цікаво, в адресу кожного з них він знаходить якийсь комплімент¹¹⁰, що є безсумнівним компліментом самому Овідію.

Те, що дозвілля стає загальною прерогативою, до якої стає причетним кожен, є заслугою не тільки суспільних метаморфоз, але і масової культурної підготовки читачів. Римська система освіти не помітно зробила свою справу і

¹⁰⁵ Дюрант, Цезарь и Христос, С. 255.

¹⁰⁶ Горацій. Послання. II, 1, 117.

¹⁰⁷ примітка наша.

¹⁰⁸ Гаспаров М. Л. Поэт и поэзия. *Избранные труды. О поэтах*. Москва : «Языки русской культуры», 1997. Т. 1. С. 77.

¹⁰⁹ Ювенал. Сатири. I, 2; III, 9.

¹¹⁰ Овідій. Послання з Понту. IV, 16.

до кінця I ст. до н. е. в Римі майже вже не залишилося безграмотних людей: нам відомо помпейське графіті I в. н. е., за яким простежується вже довга звичка висловлювати свої емоції письмово¹¹¹. Зазначимо, що сільські жителі (*rusticitas*) тут є виключенням, адже ще за Квінтіліана, вони залишалися неосвіченими¹¹². За освіченістю йшла наступна сходинка — зацікавлення і любов до словесності. І ця сходинка стала прерогативою лише тієї освіченої верхівки, яка становила публіку попереднього періоду і нинішню аудиторію — широкий середній стан міського населення, який до цього вдовольнявся стихією вуличного театру. Нова «середня» публіка посприяли тому, що виник великий попит на бібліотеки і рецитація — ці дві нових форми розповсюдження поезії, які римляни середнього прошарку населення могли собі дозволити, адже книжки були недешевим задоволенням¹¹³.

Імператор усвідомлював, що у новоутвореній державі літературна творчість посіла вагомe місце в умах і серцях римлян. Люди книжок і плоди їх інтелектуальної праці ще ніколи не мали такого високого статусу і такої широкої популярності. Книжковий бум захопив всю Італію, не залишаючи нікого байдужим. «І це — незважаючи на те, що ніяких спроб знизитися до масового рівня при цьому не робилося; навпаки, знаменитими стали горацієвські наполегливі повторення мотиву “*Odi profanum vulgus*”»¹¹⁴. Рим став чи не найбільшим літературним центром всієї ойкумени і за розмахом книговидавництва міг змагатися тепер з самою Александрією¹¹⁵.

Август не міг не спробувати найняти літературу на службу своїй політиці. Він особисто приймав активну участь у літературному житті міста і навіть сам пробував свої сили в поезії. Відомо, що прицепс став автором поеми «Сицилія» і збірки епіграм, яку цитує Марціал¹¹⁶, а після смерті його листування з Лівією, Горацієм і Меценатом стане популярним читанням серед

¹¹¹ Гаспаров, Поэт и поэзия. *Избранные труды*, Т. 1. С. 71.

¹¹² Квинтилиан. Наставления оратору. II, 20, 6.

¹¹³ Гаспаров, Поэт и поэзия. *Избранные труды*, Т. 1. С. 71.

¹¹⁴ Там само. С. 72.

¹¹⁵ Дюрант, Цезарь и Христос, С. 255.

¹¹⁶ Марк Марціал. Епіграми. 11, 20.

римлян¹¹⁷. Вуліх зазначала, що Октавіан почав сам заохочувати громадян до культурного дозвілля, виступивши навіть у ролі покровителя приватного життя (*otium*'а)¹¹⁸. Він відкрив дві публічних бібліотеки. Але з трьох можливих на той час джерел поезії: природа, релігія, кохання — дві були ним окуповані¹¹⁹. Література *de facto* перетворилася на служанку держави, «в багатоголосий монолог, який закликав націю слідувати августовським ідеям»¹²⁰. Таким чином, як зазначає німецький вчений Альбрехт: «З Августом починається ера, в якій корениться наш власний час. Література епохи Августа — це фокус, де збираються промені минулого, щоб висвітлити майбутнє»¹²¹.

Тільки найхоробріші і найбільш незалежні духом поети можуть протиставити свій талант державному устрою і не піти на угоду з сильними світу сього (так і вчинив наш Овідій, за що жорстоко поплатився). Лише дві царини римського життя залишалися «недоторканими» рукою повелителя¹²². По-перше, це повсякденний побут простих трудяг і селян, які любили посміятися, не обтяжуючи себе інтелектуальною витонченістю нової культури і яких Горацій зневажливо називає вульгарним натовпом (*profanum vulgum*¹²³). І, по-друге, це — світ римської морально розкріпаченої молоді, той «напівсвіт» веселих любощів і приємного гріха, до якого належали поети Тібулл, Проперцій, Овідій, патриціанки Клодія та Юлія. Саме в такому молодіжному і літературному житті столиці виявлявся опозиційно налаштований до Августа прошарок суспільства, який включав у собі аристократію та інтелігенцію¹²⁴. Вони виступали рішуче проти «Юлієвих» законів, критикували ханжество Августа і його приближених, і продовжували жити за своїми власними нормами і законами, жити заради «мистецтва кохання». Годі лише протиставити пристойному Вергілію вільного і зухвалого Овідія, щоб зрозуміти наскільки

¹¹⁷ Шифман, Цезарь Август, С. 137.

¹¹⁸ Вуліх, Овидий, С. 24.

¹¹⁹ Дюрант, Цезарь и Христос, С. 274.

¹²⁰ Там само. С. 256.

¹²¹ Альбрехт, История римской литературы: в 3 т., Т. 2. С. 712.

¹²² Дюрант, Цезарь и Христос, С. 256.

¹²³ Див. Горацій. Оди. кн. 3. 1.

¹²⁴ Шифман, Цезарь Август, С. 137.

далекими і несумісними були ці два світи, два полюси культурного римського світу епохи принципату.

Одним з таких осередків протистояння «політиці втручання» у приватне життя римлян був відомий і впливовий на той час літературний гурток Гая Азінія Полліона, згаданого нами вже раніше як засновника першої публічної бібліотеки. Азіній Полліон був не тільки відомим державним діячем, полководцем і тріумфатором (39 р. до н. е.) — всі лаври політика він залишить у минулому, щоб присвятити себе і свої ресурси служінню музи, витонченій словесності, як це зробив свого часу Цицерон. Він прославився як видатний літератор, автор трагедій, поет і суворий критик¹²⁵. Полліон не підтримав Августа, навіть після свого відходу від Антонія. Позиція римського літератора щодо принцепса і впроваджуваних ним реформ відзначена непримиренним ригоризмом. Його добре ілюструє відомий нам випадок, описаний Сенекою¹²⁶. Сталося це, коли один ритор на ім'я Тімаген принизив своєю дерзновенною промовою самого Августа, і той побажав більше ніколи не бачити його на порозі свого будинку. В цей час Полліон без страху і докору приймає Тімагена у себе і бере його під свою опіку і протекцію. Найбільшим ударом для Августа¹²⁷ став твір Полліона про Громадянські війни (від 60 до 42 р. до н. е.) у 17 книгах¹²⁸. Автор окреслює своє ставлення до подій, відкрито схвалюючи вбивць Гая Цезаря Брута і Кассія, і даючи об'єктивну оцінку Цицерону (якого підступно вбив Антоній з мовчазної згоди Августа). До нас дійшли слова Полліона у відповідь на запитання, чому він не відповідає ніяк на «жартівливі» листи Августа, адресовані особисто йому: «Так, я мовчу, адже нелегко писати тому, хто може записати (*мається на увазі в список проскрипцій*¹²⁹)»¹³⁰.

¹²⁵ Там само. С. 138.

¹²⁶ Сенека. Про гнів. 3, 23.

¹²⁷ Існує гіпотеза, що саме Азінію Полліону Август хотів протиставити свою автобіографію, дати своє бачення минулих подій і так, щоб його оповідь виглядала більш переконлива.

¹²⁸ Горацій. Пісня вікового свята. 2, 1, 1–8.

¹²⁹ примітка наша.

¹³⁰ 1) Макробій. 2, 4, 21. 2) Шифман И. Ш. Цезарь Август. Санкт-Петербург : «Наука», 1990. С. 138.

У першій відкритій римській публічній бібліотеці Полліон не тільки видавав книги і підтримував молодих літераторів, але і проводив вільні літературні зібрання, настрій і дух яких можна зрозуміти за вищезазначеним історичним епізодом. Поезія у таких колах розквітала невблаганно швидко, але зовсім не в тій формі і не того змісту, як би хотів Август. Вона дедалі більше віддалялася від державної служби і дедалі гучніше підіймала знамена «любовного бунту», який мав трагічно завершитися (фатально для Овідія). Так, видатний римський елегік Секст Проперцій (49 — 15 до н. е.) своїй коханці Кінфії зізнавався, що і вся воєнна слава світу не варта і однієї ночі з нею¹³¹, і додає: «Навіщо ростити синів для парфянських тріумфів? Жоден з наших дітей не буде солдатом»¹³². Таку саму аполітичну і, так би мовити, «егоїстичну» громадянську позицію характерна і для інших поетів-елегіків (раннього Овідія також), для яких єдина мета поезії — досягти прихильності коханої. Ця поезія, на противагу офіційній поезії Вергілія та Горація, є «поезією залицання».

Август розумів, що переконати або хоча б пом'якшити настрої вільнодумних літераторів-естетів йому не вдасться, більш того: ніяка розправа не допомогла б нейтралізувати вплив такої людини, як Полліона, на умиримлян¹³³. Імператор приймає ще одне далекоглядне рішення: оточити себе римською інтелігенцією та людьми, які б знали на мистецтві і були здатні відшукати справжні таланти, щоб останні, в свою чергу, оспівували культ імператора та прославляли його політичну програму. До цього коло наближених належали такі постаті, як Вергілій, Горацій, Гай Цільний Меценат і Марк Валерій Мессала Корвін.

Меценат (74—8 г. до н. е.) — найвідоміший з соратників і радників Августа, ім'я якого стало прозивним як покровителя мистецтв. Гай Цільний, виходець з небагатої, але родовитої фамілії, яка за легендою походила від етрусських царів¹³⁴, мав справжній дар відшукувати таланти і не просто об'єднувати їх

¹³¹ Проперцій. II, 6.

¹³² Там само. I, 8.

¹³³ Шифман, Цезарь Август, С. 138.

¹³⁴ История римской литературы, под ред. С. Л. Соболевского, М. Е. Грабарь-Пассек, Ф. А. Петровского, С. 347.

навколо себе, але й брати під свій контроль поетичну стихію, сіючи в ній ідеологічні зерна. До його «щасливих знахідок» належать такі «велетні золоті доби» латинської літератури, як Вергілій, Горацій і Варій. На початку 30-х рр. до н. е. навколо них Меценат згуртував літературне серця столиці. В гурток увійшли поет Доміцій Марс, драматурги Меліс і Фунданій, критики Арістій Фуск і Квінтілій Вар та ін. Зазначимо, що в творчості підопічних Мецената ми не знайдемо прямого славослів'я чи підлабузництва до імператора. Але за своєю суттю та ідейною спрямованістю — це оди в адресу Августа. Горацій, наприклад, у своїх одах оплакує безчинства і аморальність в пору громадянських воєн, і «як перед богом схиляється перед Августом, воскресителем стародавніх чеснот»¹³⁵. Вергілій береться за написання «Георгік», животрепетна тематика яких сконцентрована на проблемі відновлення селянського господарства. Історик Лівій створює свій титанічний труд “*Ab urbe condita*” як історію успіху Рима на шляху до світового панування, завершену силами Августа, і описує чесноти предків як запоруку сили і міцності римського народу. Увінчує цю низку, так би мовити, «проавгустовських» творів, вергілієвська «Енеїда» — цей *opus magnum* всієї латинської літератури, який спочатку був задуманий як ода воєнним перемогам Октавіана, але врешті-решт став синтезом найважливіших тем та ідей епохи: «розповідь про легендарне минуле переплітається в ній з пророцтвами про наступаюче майбутнє, і прославляння троянської і латинської доблесті служить прославлянню роду Юліїв. Історична місія Риму та історична місія Августа зливаються тут воедино»¹³⁶.

З боку імператора письменникам було поставлено завдання державної значущості (звісно, що негласним шляхом через їх спільного друга Мецената) — сприяти перевихованню римлян, відродженню староримської релігії і моралі. Правління Августа — це час реставрації традиційної римської релігії¹³⁷. Більш того — її реформація, збагачення новими культами. Після

¹³⁵ Там само.

¹³⁶ Там само. С. 347–348.

¹³⁷ Зелинский, История античной культуры, С. 408.

встановлення Рах Augusta, як зазначає Зелінський, римлянин з гордістю знову відчув себе римлянином, а «бути римлянином значило поклонятися староримським богам, покровителям і символам римської світової влади»¹³⁸. Межеріцький пише: «Турбота про храми була всім зрозумілим посланням, яке свідчило про дотримання стародавнього культу і про повагу до батьківських богів»¹³⁹ (римські *religio* і *pietas* вважалися запорукою суспільного благополуччя (*salus publica*). Горацій написав патетично: «Перед владою вищих, пам'ятай, безсилий ти» (“*Dis te minorem quod geris, imperas*”)¹⁴⁰.

У той час як до римлян поверталися традиційні релігійні почуття, і треба сказати, що цілком добровільні і щирі, інші багаточисленні підлеглі Риму народи потребували нових релігійних уявлень, які б могли консолідувати різні народності під владою імператора. Культ імператора — елегантне і далекоглядне рішення. Спочатку Август обожною свого покійного славнозвісного батька Юлія Цезаря — *divus Julius*¹⁴¹, і присвячує йому храм і колегію жерців¹⁴². І, зрештою, сам Октавіан після власної смерті долучається до сонму богів за постановою сенату, т. зв. консекації¹⁴³. «Онук лихваря зійшов до того, щоб стати богом»¹⁴⁴.

Август не тільки вибудовував з цегляного Риму Рим мармуровий¹⁴⁵, але і завзято споруджував і реставрував нові храми. По всій Італії народ вдячно приймав дари правителя, готовий повернутися до своїх старих вівтарів, щоб подякувати богам за Августа і його мир. Особливо багато храмів спорудив принцепс на шану свого бога-покровителя Аполлона Актійського, завдяки якому, як він вважав, йому вдалося здобути перемогу над Антонієм, чийм

¹³⁸ Там само.

¹³⁹ Межеріцький, «Восстановленная республика» імператора Августа, С. 406.

¹⁴⁰ Горацій. Оди. III, 30, 8.

¹⁴¹ лат. «божественний Юлій»

¹⁴² Зелінський, История античной культуры, С. 410.

¹⁴³ Там само.

¹⁴⁴ Дюрант, Цезарь и Христос, С. 247.

¹⁴⁵ Светоній. Божественный Август. 28, 3.

покровителем був бог Діоніс. Храм Аполлону на Палатині¹⁴⁶ навіть змагався за розмірами з храмом Юпітера Капітолійського. Горацій у гімні (*carmen saeculare*), який був приурочений до Секулярних ігр (*Ludi saeculares*) 17 р. до н. е., наголошує на важливості і значущості культу Аполлона. Крім того, по всьому місту було встановлено низку скульптур бога гармонії і розуму. Секулярні ігри були задумані Августом як свято повернення до Сатурнового Золотого віку¹⁴⁷: три дні церемоній, видовищ і змагань, сенс яких полягав у святкуванні щасливого возз'єднання зі стародавніми італійськими богами.

Образотворче мистецтво також активно залучалося до державної пропаганди: Вівтар Миру (*Ara Pacis*) репрезентував на своїх рельєфах приватне і державне життя Риму. Але найбільш масштабного розвитку за історію існування *civitas* зазнала на той час архітектура. З найважливіших будівель — форум з храмом Марса Месника, святилище Аполлона на Палатині, храм Юпітера Громовержця на Капітолії¹⁴⁸. Светоній зазначав, що Август «зробив все, що може передбачити людський розум, для безпеки міста на майбутні часи»¹⁴⁹. За реконструкцію Риму відповідав незамінний радник Августа, його зять та видатний інженер¹⁵⁰ Марк Віпсаній Агріппа (63 — 12 до н. е.), який разом з Меценатом відігравали вирішальну роль у політичній і культурній діяльності принцепса. Масштабна забудова Риму та всієї імперії мала слугувати репрезентацією влади Августа, його особливого місця у державі.

В добу Августа зникає потреба в політичному красномовстві, як це було в добу Катона чи Цицерона. Викарбувані до найдрібніших деталей і афектовані промови римських мужів з рідного форуму були переселені до лекційних зал.

¹⁴⁶ Палатин (лат. *Mons Palatinus*, італ. *Monte Palatino*) — один із семи пагорбів Рима.

Найстаріша із заселених частин міста. За переказами, на ньому виник стародавній Рим: на Палатині були вигодувані вовчицею і виховані Фаустилом — Ромул і Рем. Тут Ромул заклав місто. Назва *Palatium* пов'язано з ім'ям богині Палес, охоронниці худоби.

¹⁴⁷ Дюрант, Цезарь и Христос, С. 245.

¹⁴⁸ Светоній. Божествений Август. 29, 1.

¹⁴⁹ Там само. 28, 3.

¹⁵⁰ Агріппа займався будівництвом доріг, бань, храмів, стоків, акведуків, колодязів (700), фонтанів (500), резервуарів (130). Відома цитата Августа: «Мій зять Агріппа попідкувався про те, аби Рим не страждав від спраги». Див. Дюрант, Цезарь и Христос, С. 240.

На зміну риторичній школі прийшла школа декламаційна, а риторика як така тепер була покликана стати мистецтвом словесного впливу на самого себе і самовиховання, як «шлях до власного внутрішнього світу»¹⁵¹. Це потім знайде своє пряме відображення у творчості Сенеки Молодшого (4 до н. е. — 65 н. е.) і започаткованої ним нової культурної тенденції.

Отже, з'явився зовсім інший тип красномовства — камерний, покликаний задовольняти інтерес учнів і любителів¹⁵². Декламаційні школи відповідали за виховання і формування римської інтелігенції, яка залишалася після закінчення школи частіше за все поза державною діяльністю. В таку новомодну школу ходив і Овідій Назон, там дозрівав його поетичний дар¹⁵³. Всі деталі про цю нову школу ми дізнаємося від античного письменника, батька Сенеки Молодшого, Сенеки Старшого, який мав просто геніальну пам'ять¹⁵⁴. За його описами, декламаційні школи були спрямовані на розвиток ораторських здібностей молодих людей, тому особливу увагу приділяли розвитку пам'яті, вивченню напам'ять текстів античних авторів, міфів, героїчних легенд і т. зв. «загальних місць» (*loci communes*): вислови, сентенції, приклади з міфології та історії. Все це мало стати оратору у нагоді при складанні своєї власної промови. Відомо, що у школах існувало два види промов: 1) свазорії (*suasoria*) — промови на задану тему, метою яких було переконати якихось міфологічних чи історичних персонажів вчинити так, як оратору вважалось буде правильним і аргументувати цей вибір; 2) контроверсії (*controversia*) — промови також на задану тему, але призначені для судових фіктивних процесів. За спогадами Сенеки, школи стають клубами освіченої молоді — законодавиці моди, яка нагадують своїх попередників — неотериків та їх дружні гуртки¹⁵⁵.

¹⁵¹ История римской литературы, под ред. С. Л. Соболевского, М. Е. Грабарь-Пассек, Ф. А. Петровского, С. 713.

¹⁵² Вулих, Овидий, С. 13.

¹⁵³ Там само. С. 11.

¹⁵⁴ Там само. С. 12.

¹⁵⁵ Сенека Старший. Контроверсії. II, 10.

Варто зазначити, що картина ментальності римлян зазнавала модифікацій у тому числі і через фактор культурного імпорту з Греції, який активізується ще в епоху Сципіона Старшого (236 – 184 до н. е.) і Катона (238 – 149 до н. е.), і наново посилюється в «Золоту добу» римської літератури. Після підкорення римлянами Македонії і Греції контакт римлян з грецької словесністю став безпосереднім, а враження від культури сьогодення — прямими. Цей процес культурно простягався від олександрійської вченої і світської поезії для освічених верхів до вуличних невігядливих виступів для широких мас¹⁵⁶. Таким чином, «імпорт» ідей і звичок з Еллади охоплював всі культурні сфери буття, починаючи від пантеону богів, закінчуючи освітою і модою на поезію та одяг. Кіньяр звертав увагу на те, що саме у цей період, за якихось 30 років (18 р. до н.е. — 14 р. н.е.), сталася необоротна мутація римського Еросу: «За 56 років правління Августа, який перебудував весь римський світ на імперський лад, сталася дивна метаморфоза: радісна, точна еротика греків перетворилася у злякану меланхолію римлян»¹⁵⁷. Багатовікова робота грецької філософії принесла свої найродючіші плоди у добу Августа, тим самим «згуртовуючи різні частини Римської імперії також і єдністю моральної культури. Вона обіймала далеко не одні тільки верхи суспільства: [...] з новою силою кінчна проповідь проникала в найнижчі шари населення»¹⁵⁸. Багатії мали звичку наймати грецьких філософів, риторів та граматиків у якості домашніх вчителів і наставників своїм дітям. Бідні римляни відвідували публічні лекції та дискусії. Найбідніші задовольнялися вуличними проповідями¹⁵⁹. Але Греція не долає і не губить Рим в галузі просвітництва, культури, літератури та інших мистецтв, а служить лише тією «силою, яка запліднює його створення»¹⁶⁰. Елліністична епоха за декілька століть до н. е. підготувала в *civitas* підґрунтя для гуманізації, окультурення і

¹⁵⁶ Гаспаров, Поэт и поэзия. *Избранные труды*, Т. 1. С. 62.

¹⁵⁷ Киньяр, Секс и страх, С. 22.

¹⁵⁸ Зелинский, История античной культуры, С. 387.

¹⁵⁹ Там само.

¹⁶⁰ История римской литературы, под ред. С. Л. Соболевского, М. Е. Грабарь-Пассек, Ф. А. Петровского, С. 11.

облагороджування римлян — «інтелектуальне і сентиментальне перевиховання римлян»¹⁶¹. На зміну заматеріалізованим хижакам-еллінофілам (по типу Гая Верреса) і агресивним романоцентристами (на зразок Катона Старшого) приходять відрефлексований та підвищений тип еллінофіла, «який бачить у грецькій культурі скарбницю духовних цінностей, школу нової nobilitas, ту пайдею, яку Цицерон зрозумів і звеличив як humanitas»¹⁶².

Отже, в римській civitas в добу Августа відбулися значні і вирішальні культурні, соціальні та моральні «перевтілення» римських громадян. Духовне оснащення (outillage mental) римлян, які пережили сторіччя громадянських воєн і застали мирні часи, неминуче змінювалося і еволюціонувало у бік індивідуалізованого і приватного модусу буття (otium), у бік затвердження вченої, творчої і незалежної ані від думки більшості, ані від думки могутнього правителя особистості.

¹⁶¹ Чумаченко Б. М. *Graecia Capta: Соціокультурна специфіка еллінізму в епоху римського принципату*. Наукові записки. Теорія та історія культури. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 1999. Т. 13. С. 33.

¹⁶² Там само. С. 34.

РОЗДІЛ II. ОВІДІЙ — ПОЕТ ЛЮДСЬКОГО СЕРЦЯ

Цей поет — теж зірка зі своїм власним світлом, і їй ніколи не загрожує затемнення, якщо наука буде сумлінно ставитися до своїх обов'язків.

Ульріх фон Віламовіц-Меллендорф, «Елліністична поезія»

Є населена духом

Свобода — обраних доля.

Осип Мандельштам. “Encyclysa”¹⁶³

Публій Овідій Назон (Publius Ovidius Nasō) — римський поет на межі тисячоліть. Його поезія є легкою і складною одночасно. І в цьому — його геніальність. Вірші Овідія зрозумілі кожному, їх предмет простий, а музика слів витончена і досконала. Але за природньою простотою і ясністю його поетичної мови криється глибина, яку помітити на перший погляд складно. Поезія Овідія доводить, що, не зважаючи на латинський крилатий вираз, не завжди мало вартує те, що легко доступне¹⁶⁴. Гаспаров зазначав, що «принаймні три підступу потрібно, щоб крізь блискучу поверхню віршів Овідія проникнути в їх глибину»¹⁶⁵. Овідій не тільки обдарований поет-спостерігач бурхливого римського життя, але і тонкий психолог і знавець людських сердець. Цей психологічний елемент в його віршах іноді так затінюється бездоганністю риторичного, що читач перестає його помічати¹⁶⁶.

Овідій з містечка Сульмона залишився у віках, посівши своє унікальне місце в історії європейської літератури і культури— як відданий співець кохання, богів і вигнання, як поет новатор і реформатор. Він втілює в собі високе звання poeta doctus (вчений поет), і став прямим носієм і транслятором вишуканої

¹⁶³ переклад українською – наш.

¹⁶⁴ «Vile est, quod licet» — латинський вираз, який походить з твору Петронія «Арбітр».

¹⁶⁵ Гаспаров, Овидий, или Наука доброты, С. 165.

¹⁶⁶ Зелинский Ф. Ф. Овидий и его «Героини». Овидий. Героини / пер. Ф. Ф. Зелинский. Санкт-Петербург: Издание М. Г. Корнфельда, 1913. С. 27.

культури *humanitas* і *urbanitas*. Публій не тільки створив першу енциклопедію людських почуттів, але і винайшов нове витончене мистецтво — мистецтво кохання. Сенека Старший писав¹⁶⁷, що молодь в ті часи почала розмовляти рядками з віршів Овідія, які дуже скоро стали крилатими виразами. Овідій був поетом серця і доброти, гуманізму і толерантності серед суворого римського етосу. Винахідник нових систем відносин між людьми, Публій пройшов тернистий шлях становлення своєї особистості і формування власної картини світу: картина, позбавлена трагізму, сповнена всеприйняття і всеоб'єднуючої любові до людини і життя¹⁶⁸. Любов для нього означала відчувати красу буття, а значить і приймати це буття як довершену бездоганну форму. Це був перший в античній культурі поет людяності і доброти¹⁶⁹.

Автор «Метаморфоз» і сам став жертвою культурно-моральної метаморфози. За своє життя Овідій пізнав безтурботну молодість, зустрів загадкову катастрофу і — зазнав жорстку кару у вигляді довгих років в заслання вдалині від Риму та Італії. Але, якими б не були удари долі, одне залишалось для Овідія константою — глибока віра у силу поезію. Цей сульмонець був народжений стати великим поетом, і небагато знайдеться в історії світової літератури випадків, коли *vena poetica*¹⁷⁰ (поетична жилка) була б проявлена так яскраво, так безпосередньо і так бездоганно, як у Овідія Назона. Але добрий Овідій ледве не найскромніший поет Античності¹⁷¹. Він відверто зізнається нам, своїм читачам, що впевнений: в Римі є поети кращі за нього. Поет залишає останнє слово за читачем: хай він виносить вердикти. Він же, друг читача, лише сподівається на взаємність почуттів, на таку ж загальнолюдську доброту і гуманність, яку сповідує він сам. Овідій закінчує свою автобіографічну елегію словами: «Заслужив я мою добру славу або не заслужив, — а тобі, читачу, спасибі»¹⁷².

¹⁶⁷ Сенека Старший. Контроверсії. 3, 7.

¹⁶⁸ Гаспаров, Овидий, или Наука доброты, С. 191.

¹⁶⁹ Див. Гаспаров М. Л. Овидий, или Наука доброты. *Избранные труды. О поэтах*. Москва : «Языки русской культуры», 1997. Т. 1. С.165—191.

¹⁷⁰ лат. поетичний дар, поетична жилка.

¹⁷¹ Гаспаров, Овидий, или Наука доброты, С. 191.

¹⁷² Там само.

Овідій — останній римський поет любовної елегії і перший античний автор автобіографії у віршах — «Скорботні елегії»¹⁷³ (*Tristia*¹⁷⁴). Він став творцем нового жанру — послання героїнь (*Heroides*)¹⁷⁵ (як називає їх Зелінський «балада-послання»¹⁷⁶), який зобразив жіночу стать як рівну за глибиною переживань і тонкістю психологізму чоловічій. Його міфологічні героїні відрізняються «яскравими та індивідуальними рисами, і жодну з них не можна ототожнити з іншою»¹⁷⁷. Вони, як і герої чоловіки, постають беззахисними і безправними перед обличчям всемогутньої і такої вибагливої і непостійної богині Тюхе (гр. богиня удачі, долі і випадку).

Овідію судилося стати останнім великим римським поетом, з-під пера якого світ побачила найбільша і найзначніша у римській літературі поема «Метаморфози» («Перевтілення»). Але слава до Овідія прийшла ще раніше, ніж була написана славнозвісна поема про людей і богів. Він почне складати вірші ще дитиною і не припинить цього служіння музі аж до останнього подиху. Все його життя пройде у складанні та поєднанні слів у рядки і рядків у вірші.

Епоха, в яку народився цей поет кохання, краси і гуманності, була сповнена несвободи, жорстокості і хаосу. На момент народження Овідія Рим вже близько століття як був поглинений у громадянські війни і суцільний розбрат. В 43 р. до н. е. Марк Антоній вступає у змову проти сенату з Гаєм Октавіаном і Марком Лепідом, і втрюх вони вчиняють кроваві вбивства заможних і знатних громадян, незчислені проскрипції і розправи над своїми справжніми і потенційними ворогами. Рік свого народження майбутній поет запам'ятає як сумний і кровавий¹⁷⁸ — рік загибелі двох римських консулів і рік

¹⁷³ Овідій. Скорботні елегії. 4, 10.

¹⁷⁴ Там само. Назва "*Tristia*" – дослівно з лат. «Скорботне», але, як і у випадку з "*Amores*", які за традицією перекладаються «Любовні елегії», назва "*Tristia*" так само наслідують умовній традиції і перекладається як «Скорботні елегії».

¹⁷⁵ Альбрехт, История римской литературы: в 3 т., Т. 2. С. 862.

¹⁷⁶ Зелинский Ф. Ф. Овидий и его «Героини». *Овидий. Героини* / пер. Ф. Ф. Зелинский. Санкт-Петербург: Издание М. Г. Корнфельда, 1913. С. 5.

¹⁷⁷ Лосев О. Ф. Овідій. *Античная литература* / под ред. проф. А. А. Тахо-Годи. Москва : «Просвещение», 1980. С. 400–401.

¹⁷⁸ Овідій. Скорботні елегії. IV, 10.

приголомшливого і підступного вбивства найвідомішого оратора всіх часів і народів, політичного діяча і сумлінного «голосу» Республіки — Марка Туллія Цицерона (106 – 43 рр. до н. е.). Ця символічна подія завершила собою цілу епоху в римській історії – епоху Римської республіки, і відкрила шлях до становлення принципату. Врешті-решт, Август і Антоній розпочали ворожнечу між собою за повноту влади, яка закінчилася тріумфом першого — майбутнього принцепса, могутнього імператора і архітектора великої Римської імперії, і ганебною поразкою Антонія, офіційного чоловіка Клеопатри. Ідеалістичний «романтизм» програв битву прагматичному «матеріалізму».

Маючи на меті глибше проаналізувати і осягнути феномен індивідуальності Овідія, його новаторську поетику і її значення для історії античної культури Риму, ми зробимо огляд біографії поета і дамо характеристику його творчості.

II. 1. Овідієв *cursus poeticus*¹⁷⁹

Овідій... одна з найцікавіших загадок.

Езра Паунд¹⁸⁰

Овідій народився у містечку Сульмона 20 березня 43 до н. е. (приблизно у 150 км від Риму) в заможній фамілії родовитих вершників¹⁸¹, які утворювали другий після senatorів суспільний стан в Римі. Поет, хоча і не виявляє за собою ознак снобізму і схиляння перед титулами, не робить секрету зі свого благородного походження і називає себе *vetus ordinis heres*¹⁸², тобто виходцем з вузького вже на той час кола родин, які мали багату генеалогію славетних предків, на відміну від все більш розповсюдженого типу римлян *homo novus*¹⁸³

¹⁷⁹ *cursus poeticus* — лат. «поетичний шлях»

¹⁸⁰ Guide to Kulchur 49. Norfolk: Connecticut, 1938. P. 272.

¹⁸¹ Вершники (або еквіти) (лат. equites, одна — eques). Латинське слово equites походить від equus («кінь»). Заможні люди, в основному представники комерційних та фінансових кіл, лихварі та торговці. Назву отримали, бо в давнину згідно з цензом найбагатші люди незнатного походження мали виступати в похід на коні.

¹⁸² Зелинский, История античной культуры, С. 368.

¹⁸³ лат. «нова людина». Вживалося зневажливо по відношенню до нових у політиці людей не аристократичного походження.

(нова людина) — першопрохідників в світі «великої» політики, т. зв. «улюбленців Фортуни», зобов'язаних своєю суспільною вагою перипетіям громадянського розбрату, які проклали їм вільний шлях у воєнну кар'єру.

Поет з самих юних літ відчував непереборні потяги до мистецтва слова. Овідій оповідає нам про своє дитинство в автобіографічних «Скорботних елегіях» або «Трістіях» (*Tristia*): «Ну, а мені ще хлоп'ям подобались таїнства неба, / Муза мене тайкома в діло втягала своє...»¹⁸⁴. Майбутній поет був другим сином в родині, на рік молодший від свого старшого брата Луція. Їх батько мріяв про солідну кар'єру для синів в серці імперії, адже для покоління батьків Публія Назона державні справи (*occupatio fori*) залишалися головною і найповажнішою справою римського громадянина. Тому, коли його сини досягли належного віку, він попідкувався, щоб віддати їх у найкращу декламаційну школу, з якої випускався цвіт тодішньої інтелігенції. В ній Овідій не тільки вдосконалив і відточив свій талант, але і навчився важливим риторичним прийомам, які можна зустріти і в пізньому періоді його творчості. Поет виніс зі школи безцінну скарбницю знань з міфології та історії. Вже у шкільні роки Назон прославився як найобдарованіший поет, у якого мелодичні рядки постійно лились прямо з вуст. За цю легкість і ясність поетичної думки і слова Овідія називали «улюбленцем муз» і «генієм поезії».

Його вчителями, що вартує згадати, були два найвідоміших з «чотирьох богів» риторики — грек Ареллій Фуск та іспанець Порцій Латрон, який був справжнім майстром психологічних мотивувань¹⁸⁵. Овідій у «Трістіях» пише: «Скоро турботливий батько подбав про нашу освіту: / В Римі навчалися ми — в славних тоді вчителів»¹⁸⁶. І хоча школи не славилися «ліберальним» ставленнями до учеників (Овідій згадує з сумом в одній зі своїх елегій, звернутих до богині Зорі, як вчителі застосовували фізичні покарання), Публій був в захваті від мистецтва декламації, він безустанно і безперервно складав

¹⁸⁴ Овідій. Скорботні елегії. IV, 10, 19./ пер. з лат. А. Содомора.

¹⁸⁵ Вулих, Овидий, С. 17.

¹⁸⁶ Овідій. Скорботні елегії. IV, 10, 19.

ораторські промови, які сучасники не могли інакше називати, як не віршами у прозі — *Solutum carmen*¹⁸⁷.

Саме тоді окреслюються і характерні риси таланту (*ingenium*) і творчості Овідія: він завжди віддає перевагу темам не судовим (*controversia*), а вільним, психологічним і етичним (*suasoria*). Його хвилює не закон і дедукція, а внутрішній світ людини, її переживання і почуття. Вуліх зазначає, що Овідію подобалися «положення на вістрі ножа» і нестандартні сюжети¹⁸⁸. Його смак скоріше бароковий, ніж класичний, що призводить до унікального стилю, який переходить встановлені межі і порушує прийнятні норми. Це говорить нам про незалежну самосвідомість поета, його самодостатню і впевнену у собі особистість, яка парадоксально сформувалося у часи, «коли політична свобода відмовила у благословенні»¹⁸⁹. Цим Овідій багато в чому завдячує своєму батьківському дому і рідному місту Сульмоні, який під час Союзницької війни був центром героїчного опору римлянам¹⁹⁰, про що, звісно, зберігали пам'ять діди і переказували ці все ще живі і свіжі події онукам. Крім того, Сульмона славилися приємним кліматом і прекрасною природою, яка нагадувала райське місце¹⁹¹. Овідій буде підпитуватися цими дитячими враженнями про абсолютну гармонію і красу природи все своє життя і екстраполювати ці ремінісценції у свою творчість. «Здорові умови життя в дитинстві, безсумнівно, зробили свій внесок у гармонійний розвиток поета: не дивлячись на фізичну немічність, у нього немає нестачі в запалі та енергії»¹⁹². Акордною нотою освіти Публія стала поїздка в Афіни і Малу Азію¹⁹³: в ті часи це було обов'язковою програмою здобування освіти патриціїв і заможних вершників.

Овідій не виправдав очікувань батька: будь-які його спроби пристосувати свою творчу натуру до серйозної діяльності зазнавали краху. Він відмовився

¹⁸⁷ Там само. с. 11.

¹⁸⁸ Там само. С. 16.

¹⁸⁹ Альбрехт ф. М. Овидий. Введение / пер. с нем. А. И. Любжина. Москва : Издательство "Греко-латинский кабинет Ю. А. Шичалина", 2018. С. 10.

¹⁹⁰ Овідій. Любовні елегії. 3, 15, 9.

¹⁹¹ Там само. 26 16, 3—6, 34.

¹⁹² Альбрехт, Овидий. Введение, пер. с нем. А. И. Любжина, С. 9.

¹⁹³ Овідій. Послання з понту. II, 10.

від сенаторської посади, коли був від неї вже за крок, і все життя прожив homo privatus: «державним турботам і громадянській славі він вважав за краще вільне життя і письменницьку славу»¹⁹⁴. Муза магнетично вабила його за собою. Поет згадує: «Батько не раз дорікав: "І навіщо тобі ці марниці? / Віршами сам Меонід не доробився майна". / Це схвилювало мене. Увесь Гелікон полишивши, / Брався писати тоді вільні від ритму слова. / Та, хоч того й не хотів, снувалася пісня доладна, / Тільки-но слово скажу — віршем виходить воно»¹⁹⁵. Свої перші публічні виступи Овідій проводить тоді, коли тільки-но пару раз брив бороду¹⁹⁶, тобто приблизно у 18-річному віці. Публіка одразу помічає юний талант і з захопленням приймає його вірші. Не дивно, що Овідій швидко потрапляє у заповітне коло найпопулярніших в Римі поетів — «тих самих, на яких, за його наївними словами, він дивився, як на богів»¹⁹⁷. Він починає тісно дружити з поетом Проперцієм (50 — 15 гг. до н. е.), молодим і вже відомим елегіком. Інший знаменитий елегік Тібулл, чиє життя обірвалося у 19 р. до н. е., не встигає стати другом Овідію, але його поезія вплинула на становлення Публія, і на його смерть він складає поетичний зворушливий некролог¹⁹⁸. Щодо великих сучасників Овідія: Вергілія поет тільки бачив, Горація — слухав на рецитаціях (recitatio).¹⁹⁹

В цей час на юного поета звертає увагу один з найвідоміших римських покровителів поетів і молодих талантів вчений оратор Марк Валерій Мессала Корвін (64 до н. е. — 8 н. е.) — у минулому політичний, державний та військовий діяч Римської держави. Він об'єднав навколо себе літературний гурток, в який увійшли поети Тібулл, Сульпіцій і наш Овідій. Гурток Мессали стояв осторонь від Августа і його влади: його учасники не мали жодних підстав, щоб вважати себе і відчувати себе «клієнтами» імператора²⁰⁰. Ці поети оспівували у своїх віршах тільки одну владу — владу богині кохання,

¹⁹⁴ Гаспаров, Овидий в изгнании, С. 196.

¹⁹⁵ Овідій. Скорботні елегії. IV, 10, 25.

¹⁹⁶ Альбрехт, История римской литературы: в 3 т., Т. 2. С. 862.

¹⁹⁷ Гаспаров, Овидий, или Наука доброты, С. 170.

¹⁹⁸ Овідій. Любовні елегії. III, 9.

¹⁹⁹ Альбрехт, История римской литературы: в 3 т., Т. 2. С. 862.

²⁰⁰ Там само. С. 711.

прекрасної Венери, і служили тільки одній господині — своїй коханці (елегіки так і називали її – *domina*²⁰¹). Недарма, Овідій буде розвивати тему «кохання — воєнна служба» (*militat omnis amans*). Характерна риса римської любовної лірики — обожнення коханої (і тут можна провести паралель з офіційним культом обожнення імператора). Державні справи ці молоді люди сприймали зневажливо-іронічно, не вибачаючи в них жодного сенсу для себе. Рядки Овідія дають прямо це зрозуміти: «В юності я уникав боїв на службі військовій, / Хіба лише заради гри в руки зброю брав»²⁰². Можна згадати і знаменитий крилатий вираз «*Mars musis non amicus*», який прямо каже, що біг війни Марс не друг музам. У такому ж антимілітаристському дусі висловлюється поет Тібулл (54 — 19 до н. е.): «Кохай мене, інші хай йдуть воювати»²⁰³. До речі, саме завдяки цьому поету Рим отримав усталену назву «Вічного міста»²⁰⁴. Для елегічних поетів «кохана становить зміст їхнього життя, вона — їх муза»²⁰⁵. До нас дійшли слова Проперція: «Ні, надихає мене мила тільки моя»²⁰⁶. Діліте зазначас, що, прославляючи свою любов, ліричний герой міг навіть розірвати зв'язок з родиною. Він був готовий відмовитися від найбільшої святині — рідного дому. «Відділяючись від свого середовища, ліричний герой як би випадає з вічного кола, по якому рухається традиційне патріархальне суспільство»²⁰⁷. Для історії культури Риму важливо, що на становлення латинського жанру елегії Еллада не мала особливого впливу, тому що, на відміну від римської, елліністична любовна елегія була об'єктивною: поети зображували не свої власні пристрасті, а пристрасті міфологічних персонажів. Так, поет Тібулл навпаки підкреслює особливість і винятковість своїх почуттів: його любовні страждання індивідуальні і близько

²⁰¹ Дилите, Античная литература, С. 356.

²⁰² Овідій. Скорботні елегії. IV, 1, 70-75.

²⁰³ Тібулл. Елегії. I, 1.

²⁰⁴ Назва пішла з елегії Тібулла (II, 5, 23), де він описує прибуття Енея в Італію: «*Rómulus áeternáe nondúm formáverat úrbis. / Móenia cónsortí nón habitánda Remó*» (Ромул ще не склав ті стіни вічного града, / Де оселитися не зміг разом з ним брат його Рем).

²⁰⁵ Дилите, Античная литература, С. 356.

²⁰⁶ Там само.

²⁰⁷ Там само. 353.

не можуть бути порівняні з іншими²⁰⁸. Таким чином, латинська дидактична поезія ототожнюється або з програмою реформ Августа, як “Georgica” Вергілія, або «з протилежною концепцією приватного світу еротичної повсякденності, як “Ars amatoria” Овідія»²⁰⁹.

Римська елегія була б неможлива як літературно-культурний феномен без сильного, навіть загостреного почуття естетизму. Про це нам говорить і розвинутий культ залицяння, і продуманий до дрібниць любовний етикет, і обов’язкове поклоніння Аполлону і Венері, і звід правил галантної поведінки. Поети елегії в повному сенсі слова — античні естети. Сфера побуту підіймається ними на висоту ефемерної мрії. В римській свідомості з’являються ідеї тимчасовості і крихкості існування²¹⁰, тому побоювання і піклування про наслідування звичаям предків і передачу традиційного римського способу життя наступним поколінням відходять на задній план. Цим людям творчості цікаво своє власне життя, з якого вони самі створюють окремих витвір мистецтва. Їм властиво візуальне сприйняття, естетичний формалізм. Проперцій особливо акцентує у своїх віршах на образотворчому мистецтві і паралелі з ним. В його творах можна зустріти багато ремінісценцій на знамениті скульптури тих часів та імена їх творців. Образи елегіків завжди пластичні і живописні. Щільна увага поетами приділялася зовнішності коханої. Овідій складає цілу дидактичну книгу «рецептів краси» під назвою «Засоби для краси» (*Medicamina faciei femineae*), в якій доводить «необхідність для жінки стежити за косметикою обличчя на тій підставі, що внутрішні властивості душі стійкі, а фізична краса нестійка і потребує підтримки»²¹¹. Але, заради справедливості, зазначимо, що для Овідія освіченість — найбільший шарм і найліпша привабливість. Його II книга «Любовних елегій» розпочинається з похвали освіченості (*cultae puellae* — ідеал освіченої і культурної дівчини), а III книга — з гімну цивілізації та її здобуткам, таким як засоби краси для догляду за шкірою і волоссям. Нарешті, апофеозом

²⁰⁸ Там само.

²⁰⁹ Альбрехт, *История римской литературы*: в 3 т., Т. 2. С. 715–716.

²¹⁰ Там само. 354.

²¹¹ Лосев, Овидий. *Античная литература*, под ред. проф. А. А. Тахо-Годи, С. 401.

естетського світоспоглядання елегічних поетів стає ціла енциклопедія кохання «Мистецтво кохання», цей *opus magnum*²¹² античної любовної елегії. Хай не вводить в оману її назва: «не пристойного в ній немає нічого, мова йде виключно про закони любовного залицяння, любовного «так» і «ні»²¹³. Таким чином, римські елегіки поєднували чи то веселу гру у кохання, чи то драму нерозділеного кохання — з їх естетизацією. В римській *civitas* на зламі епох розцвіло вишуканіше з мистецтв — мистецтво кохання.

Отже, Овідій стає частиною цієї новомодної елегічної римської традиції і молодіжного царству кохання. Він свідомо і точно називає своє місце серед римських елегіків. Він — четвертий після Корнелія Галла, «батька» римської елегії (69 — 26 гг. до н. е.), Тібулла і Проперція: «Першим був Галл, другим Тібулл, третім Проперцій, четвертим — я»²¹⁴. Цікаво, що жанр любовної елегії є суто римським винаходом, а не «культурним імпортом» з завойованої Греції. Як зазначає дослідниця Діліте: «У 1 столітті до н. е. в Римі, як недовговічна квітка, розквітнув і швидко зів'яв жанр елегії»²¹⁵.

Елегії — це вірші середньої величини, об'єднані у цикли і присвячені коханій. За суттю елегії, як висловився Альбрехт, — це «вербування в коханні»²¹⁶. Одна з особливостей елегії: приховування автором справжнього ім'я коханої під умовним. Так, Овідій слідом за елегіками оспівував свою героїню під ім'ям Корінни²¹⁷ (ім'я Корінни деякі сучасні вчені пов'язують з ім'ям грецької поетеси, висуваючи гіпотезу, що кохана Овідія була також поетесою, але досі встановити істинне ім'я музи Овідія не вдалося). Ще за життя Овідія знаходилися жінки, які через жагу прославитися видавали себе за таємничу Корінну²¹⁸. Гаспаров вказує на те, що взагалі Корінна — це поетичний образ, в який поет заключив весь свій досвід любовних почуттів і

²¹² лат. найкраща і найвизначніша робота

²¹³ Лосев, Овидий. *Античная литература*, под ред. проф. А. А. Тахо-Годи, С. 401–402.

²¹⁴ Овідій. Скорботні елегії. IV, 10, 54.

²¹⁵ Дилите, *Античная литература*, С. 347.

²¹⁶ Альбрехт, Овидий. Введение, пер. с нем. А. И. Любжина, С. 48.

²¹⁷ Гаспаров, Овидий, или Наука доброты, С. 170.

²¹⁸ Овідій. Мистецтво кохання. III, 538.

взаємин з жінками²¹⁹. В елегіях Овідія ми знаходимо всі ознаки і мотиви характерні цьому жанру: «і служіння Амуру, і захоплення при милості коханої, і страждання від її зрад, і скарги на всесилля золота, і горда віра у вічність своїх віршів»²²⁰.

І хоча за наступністю Овідій посідає четверте місце серед елегіків, за силою поетичного дару (*vena poetica*) — він стає першим і найкращим поетом кохання. Він — останній великий римський поет, поет невинний і щирий. «Ніхто не міг зрівнятися з ним, хоча Римська література процвітала ще 200 років»²²¹. Його першу в житті збірку «Любовних елегій» в п'яти книгах (згодом скорочена до трьох) було видано близько 15 р. до н. е. — перші творчі плоди щасливої молодості поета. Вона відразу викликала шквал схвальних відгуків серед римської публіки і принесла своєму автору популярність. Тоді «співець кохання» і стало прозивним ім'ям нашого поета. «Не здогадувався закоханий у поезію і Рим (Roma — жіночого роду) юнак, що вже тоді він почав протоптувати собі стежку на далеке заслання»²²². Слава з тих пір не покидала Овідія, вона стала його вічною супутницею. Секрет успіху Овідія можна спробувати пояснити кількома факторами.

По-перше, Овідій володів особливим даром поезії — світло випромінюючий блиск (*nitor*)²²³ слів. Крім того, він перевершував інших міццю (*nervos*) поетичного слова, витонченістю (*lepidus*) і вишуканістю мови (*elegans lingua*), яка включало в собі також багато елементів живої розмовної мови (*sermo*), які струнко (*formose*) і гармонійно впліталися в тканину його віршів. Тонке вживання гумору та іронії робить його вірші іскрометними. Він ніколи не впадає в грубість або вульгарність. Овідій — це майстер повноти (*ubertas*): повноти життя і повноти людських почуттів. Його стиль не класицистський, а барочний²²⁴, адже для нього важливо показати різноманіття життя,

²¹⁹ Гаспаров, Овидий, или Наука доброты, С. 170.

²²⁰ Там само.

²²¹ Дилите, Античная литература, С. 366.

²²² Публій Овідій Назон. Любовні елегії. Мистецтво кохання. *Передмова*. / пер. з лат. Андрій Содомора. Львів : Апріорі, 2019. С. 5.

²²³ Альбрехт, Овидий. Введение, пер. с нем. А. И. Любжина, С. 46.

²²⁴ Вулих, Овидий, С. 16.

насиченість переживань і вражень від нього. Тут проявляється і риторична освіта: розповідь про якийсь предмет треба розкласти на частини і описати кожен окремо. Тому у Овідія кожен мотив подається винахідливо, кожна асоціація — завершеною²²⁵.

По-друге, популярність прийшла до Овідія завдяки тій прямолінійності і широті, з якою він передав дух часу (*Zeitgeist*) і настрої нового і молодого римського суспільства, яке завдяки правителю Августу, нарешті, відчуло себе у безпеці і змогло повернутися до буденних справ²²⁶. Минули дні і години жахить громадянських воєн. Минув час і стародавньої простоти і убогості. Нагадаємо, що, коли нашому Овідію виповнюється чотирнадцять років, Август тріумфально повертається у Рим і дарує його мешканцям довгоочікуваний мир і спокій. І, якщо такі поети, як Вергілій, Горацій, Варій — діти епохи громадянських війн, сповнювалися щирою вдячністю принцепсу і без докору совісті бралися писати панегірики розумному правлінню Августа, то Овідій був людиною вже зовсім іншої «формації», продуктом іншої епохи. Він уособлював образ нової людини віку Августа — «златої Італії розкішний громадянин»²²⁷. Саме з нього для нас повноцінно відкривається імператорський час. Овідій не зазнав лихоліть суцільного розбрату. Для нього мир у *Pax Romana* — це «природня обстановка, яка дозволяє людині жити в своє задоволення, залишаючи державні турботи іншим»²²⁸. Він був закоханий у життя, гарних жінок, у Вічне місце і цивілізацію з її вишуканою естетикою, етикетом і науками. Він писав: «Інші хай хвалять вік древній! Щодо мене — себе я вітаю, що лиш тепер був народжений: любий мені нинішній спосіб життя!»²²⁹. І одразу пояснює причину своєї прив'язаності: «Та не через багатства, не через можливість догоджати своїй жадобі — ні! Лиш тому, що

²²⁵ Дилите, Античная литература, С. 359.

²²⁶ Гаспаров, Овидий в изгнании. С. 198.

²²⁷ Вулих, Овидий, С. 163.

²²⁸ Гаспаров, Овидий, или Наука доброты, С. 168.

²²⁹ Овідій. Мистецтво кохання. III, 121–122.

ми тонші тепер, що предкам, нарешті, грубість лишили сільську, той невідчепний реп'ях!»²³⁰.

Крім того, широка популярність овідієвських елегій пояснюється і тим, що Овідій — поет для всіх. Виходець з середнього класу, він не міг і не хотів бути поетом для обраних. Добрий співець кохання входить у літературу як поет «золотої середини»²³¹, позбавлений зухвалості вченого і снобізму аристократа. Таким чином, «творчість Овідія виявляється найважливішим поворотним пунктом всієї історії античної поезії»²³². Овідій — це найяскравіший представник своєї епохи і носій її типологічних рис, її стилю і комплексу проблематик: «Ми віддаємо належне древнім, а живемо як люди свого часу», — говорив він у своїх «Фастах». Ідеалом світового міста для Овідія був Рим, але не Рим його предків, а сучасне йому місто витонченої культури, блискучий світовий центр з усіма його перевагами і вадами.

Любощі і всякого роду пригоди стали на той час основним заняттям заможних молодих римлян, вихідців із колись славетних римських родин. Тема еросу і його різноманітних проявів була актуалізована, по-перше, еллінізацією, по-друге, попередніми поколіннями поетів-неотериків (Катулл, Галл). Кохання як найвищий прояв, який визначає людину в системі буття, пронизує червоною ниттю всю поезію Овідія. Він відверто зізнається, що ані політика, ані війна не здатні зацікавити його і привабити. Так Альбрехт називає весь перший період його творчості «енциклопедією кохання»²³³. Вірний своєму покликанню, Овідій був і залишився «артистом ніжної любові» (*tenerorum lusor amorum*²³⁴) — будь то за змістом або за формою. Ерос пронизує все його життя, світовідчуття і світобачення, становить джерело і лейтмотив його творчості, а любовна елегія незмінно становить ядро його творів.

²³⁰ Там само.

²³¹ лат. "Aurea mediocritas" — тут у сенсі станової приналежності.

²³² Гаспаров, Овидий, или Наука доброты, С. 185.

²³³ Альбрехт, Овидий. Введение, пер. с нем. А. И. Любжина, С. 5.

²³⁴ Овідій. Скорботні елегії. III, 73.

Окрім славнозвісних «Любовних елегій», Овідій у 2 – 1 рр. до н. е. склав ще два абсолютно унікальних, безпрецедентних і досконалих твори, які продовжили і вичерпали тему еросу і любовних переживань — «Мистецтво кохання» (*Ars amatoria*) і «Ліки від кохання» (*Remedia amoris*). Ця «трилогія кохання», цілком присвячена любовній елегії, складає перший період творчості поета приблизно до 2 р. н. е. Перша поема — дидактичний трактат, мета якого навчити витонченій і складній науці кохання. За формою вона нагадує багаточисленні інструкції елліністичної епохи²³⁵, присвячені різноманітним іграм, плаванню, прийому гостей etc. Але за змістом — поема не мала аналогів. Овідій і тут проявляє своє новаторство: взявши за зразок форму модних на той час філософських дидактичних трактатів, він пише поему із зовсім протилежним змістом. Задум його полягав у тонкому, інтелектуальному дотепу — «поєднати «поважне» з жартівливим»²³⁶. Вона об'єднує у собі і жіноче і чоловіче бачення поданої проблематики. В ній Овідій аналізує «досвід взаємовідношень у систематичному та інструментальному аспекті»²³⁷. Сам Публій пише: «Хто з-поміж римлян ще й досі не чув про мистецтво кохання, / Хай, прочитавши цей твір, буде в коханні митцем. / Що ж бо вітрило, весло, як судном не керує мистецтво? / Що скакуни запальні? / Що без мистецтва Амур?»²³⁸. Перші дві книги дають поради чоловікам: де, коли і як познайомитися і привабити жінку, як поводитися і доглядати кохану, третя книга — аналогічні настанови жінкам щодо їх обранців. «Мистецтво кохання» написана зі справді юнацькою витонченістю, запалом і блиском; проте насправді Овідій «давно вже не був тим легковажним гульвісом, до яких він звертає свою поему»²³⁹. На той час Овідію було 41–42 роки, він був одружений втретє: на цей раз на аристократці-вдові з поважного римського роду, і на цей раз — він став щасливий. З дружиною, якій Овідій знаходить

²³⁵ Лосев, Овидий. *Античная литература*, под ред. проф. А. А. Тахо-Годи, С. 401.

²³⁶ Публій Овідій Назон. *Любовні елегії. Мистецтво кохання. Передмова.* / пер. з лат. Андрій Содомора. Львів : Апріорі, 2019. С. 16.

²³⁷ Альбрехт, Овидий. *Введение*, пер. с нем. А. И. Любжина, С. 5.

²³⁸ Овідій. *Мистецтво кохання. I, 1-4.* / пер. Андрія Содомори

²³⁹ Гаспаров, Овидий, или Наука доброты, С. 171.

багато слів компліментів, він жив у будинку в центрі Рима, неподалеку від Капітолія, і виховував улюблену доньку. Поет мав безліч друзів і був душею компанії. Всі були згодні в тому, що Овідій — перший в Римі поет: «Вергілій, Гораций, Проперцій були вже у могилі, а з інших римських поетів ніхто не міг і подумати рівнятися з Овідієм»²⁴⁰.

«Ліки від кохання» — також дидактична поема, яка є продовженням спроби Овідія накласти на бога кохання узду раціональності. Ця книга покликана «вилікувати» тих нещасних, які зазнали поразки на любовному фронті (Овідій часто робить акцент: *militat — amans*, тобто «любити — то мов у війську служити»²⁴¹). Овідій пропонує розбитим серцям наступне лікування: не жаліти себе, зайнятися ділом, не залишатися в самотності, знищити переписку, згадати всі недоліки коханої / коханого, розсердитися на неї / нього. Ця книга завершує любовний триптих, не залишаючи нікого без доброї поради поета.

Отож, «любощі» (кохання) зусиллями Овідія стають позбавленими руйнівної сили пристрасної та ірраціональної любові, перетворюються на справжнє мистецтво з розібраними в риторичному дусі по поличках настановами, «прийомами» і «хитрощами». Дотепною щодо «Мистецтва кохання» є одна французька цитата: “*L’art d’aimer sans amour*” (Мистецтво кохання без кохання)²⁴². Певною мірою таке твердження — справедливе, адже ми не знайдемо нічого соромницького в жодній з поем Овідія: йому вдається навчати кохання, *de facto* оминаючи саме кохання. При цьому поет в жодному разі не виключає можливості щирого і взаємного кохання.²⁴³

Попри всю очевидність пародійності і гуманної лояльності поезії Овідія, знаходилися і критики, «ідеологічні вороги» нашого *praeseptor amoris*²⁴⁴ (наставника кохання). Овідія як першого «співака кохання» і головного арбітра концепції приватного світу еротичної повсякденності часто

²⁴⁰ Там само.

²⁴¹ Публій Овідій Назон. Любовні елегії. Мистецтво кохання. *Передмова* / пер. Андрій Содомора. Львів : Апріорі, 2019. С. 13.

²⁴² Альбрехт, Овидий. Введение, пер. с нем. А. И. Любжина, С. 86.

²⁴³ Там само.

²⁴⁴ Овідій. Мистецтво кохання. II, 161; 497.

звинувачували в легковажності, гнучкості його моральних кордонів і вибачали в його поезії та філософії життя лише «любовні веселощі», «апологію розпусності» і поверхнєве трактування кохання. Ще Квінтіліан (бл. 35 — бл. 100 н. е.) називав Овідія *lascivus* (розпущеним), відзначаючи його схильність до еротики в порівнянні з іншими елегіками²⁴⁵. Треба зауважити, що і в науковій літературі і понині існує думка про Овідія як про невинного еротика²⁴⁶ (у дусі матеріалізму і фрейдизму). Але така оцінка є цілком хибною, викликаною скоріше поверхневим знайомством з поезією і філософією життя Овідія. Адже, якщо простежити весь шлях розвитку теми еросу в творчості поета, то стає зрозумілим: Овідій розглядає не просто ерос в культурі, а ерос як культуру²⁴⁷. На приклад, вже у «Посланнях героїнь» і «Метаморфозах» особистісні стосунки рельєфно виходять на перший план. Поступово кохання з гри перетворюється у долю, а тема вселенського ероса з мистецтва спокуси — у нову і гуманістичну модель пізнання, самотню філософію життя. Мотив перетворення (метаморфози) взагалі, як такий, несе у собі еротичне начало, адже Ерос і Танатос є домінантою будь-якого розвитку і будь-якої загибелі²⁴⁸, адже вони — це полярності, які лежать в основі самого життя.

Інший погляд на поезію Овідія висловив філософ і антикознавець О. Лосєв. Він писав: «Любовне почуття відрізняється тут непостійністю, зайвою відвертістю і натуралізмом, майже завжди позбавлене серйозних елементів, майже зовсім не зачіпає глибоких життєвих відносин, але виражене в легких і красивих віршах»²⁴⁹. І, справді, ранні твори молодого поета носять на собі мітку безоглядної легковажності, яка випромінює особливу юнацьку радість і захоплення перед обличчям тільки-но розпочатого життя. Але, треба пам'ятати, що коли Овідій починав писати — йому було менш 20 років. А коли він закінчував свою любовну трилогію (бл. у 2 р. н. е.) — йому було майже 45

²⁴⁵ Квінтіліан. Наставлення оратору. X, 1, 93.

²⁴⁶ Ovid. *Metamorphosen*, Buch 10. *Mythen um Orpheus*, Übersetzt von Zinn, E. Heidenheim, 1969. S. IX-XVIII.

²⁴⁷ Альбрехт, Овидий. Введение, пер. с нем. А. И. Любжина, С. 89.

²⁴⁸ Там само. С. 91.

²⁴⁹ Лосєв, Овидий. *Античная литература*, под ред. проф. А. А. Тахо-Годи, С. 399.

років. На той час особистість і характер Овідія пройшли низку трансформацій. Він пише: «Вір мені, вірші мої і життя моє — різні то речі: / Муза моя — до забав, я — до чесноти горнусь»²⁵⁰. «І це не таке вже перебільшення»²⁵¹, — погоджується з поетом Гаспаров. І навіть вищезгаданий нами Лосєв переконаний, що при ретельному вивченні творчості Овідія виявляється глибина життєвих розмірковувань поета, а сам він постає знавцем не тільки людських сердець, але і тонкощів життя²⁵².

Овідій остаточно довів, що він не тільки «співець веселих любовців», але й поет здатний до серйозних тем, написавши трагедію «Медею»: «до нас вона не дійшла, але протягом кількох століть вважалася гордістю римської драматургії»²⁵³. Як зазначає Альбрехт: «У ставленні Овідія до римського суспільства і його цінностей проявляється якась — порівнянна з його поетологією, — подвійність корінного ототожнення і внутрішнього дистанціювання»²⁵⁴. Якщо мати на увазі, що «Мистецтво кохання» є прямим вираженням думок і почуттів людини, не позбавленої дотепності, в епоху політичної і моральної перебудови римської громади, потрібно визнати, що він врешті-решт слідує владі норм і усталеним в римській культурі принципам світоустрою; «правда вони скоріш естетичного і соціального тлумачення, ніж морального»²⁵⁵. Поет бачить і розуміє, що нині курс духовних цінностей невисокий, але він готовий за допомогою слова змінювати такий стан речей. Овідій ненароком викриває зростаюче моральне падіння римлян, їх занурення в безпринципність і поступове сточування в *civitas* твердих підвалин²⁵⁶. Його критика римського суспільства в «Любовних елегіях» за уїдливістю і безжалісністю перевершує навіть «Сатири» (*Sermones*) Горация, а за почуттям гумору — Ювенала. Відома його цитата, що в Римі і справді настали «золоті

²⁵⁰ Овідій. Скорботні елегії. II, 353–354.

²⁵¹ Гаспаров, Овидий, или Наука доброты, С. 187.

²⁵² Лосєв, Овидий. *Античная литература*, под ред. проф. А. А. Тахо-Годи, С. 401.

²⁵³ Гаспаров, Овидий, или Наука доброты, С. 171.

²⁵⁴ Альбрехт, Овидий. Введение, пер. с нем. А. И. Любжина, С. 54.

²⁵⁵ Там само. С. 90.

²⁵⁶ Лосєв, Овидий. *Античная литература*, под ред. проф. А. А. Тахо-Годи, С. 401.

часи», адже за золото тепер можна купити що завгодно²⁵⁷. Таким чином, якщо Овідій і мораліст, то він «мораліст без піднятого вказівного пальця»²⁵⁸, надзвичайно щедрий на гумор та іронію спостерігач за людським життям, не пов'язаний забобонами, лицемірством і пуританством.

Поет ще не був славен як автор «Метаморфоз» і «Фастів», але вже гучна слава і визнання прийшли до нього як до автора «Мистецтва кохання» — за цю славу він дуже скоро і поплатиться. Поет кохання і богів мав стати першим поетом вигнання.

II. 2. Новаторська поезія і філософія кохання Овідія

Наймиліший і найвинахідливіший з усіх грецьких і латинських поетів.

Клод Гаспар Баше, Сьєр де Мезіріак

Овідій, цей «майстер зображення людського серця», розширює не тільки літературний, але і духовний горизонт римлян.

До його культурних надбань ми відносимо виведення принципу «добровільності» у стосунках між чоловіками і жінками. Добровільність — абсолютна цінність для Овідія²⁵⁹. Він пише: "Odi concubitus qui non utrumque resoluunt" («Ненавиджу обійми, в яких один або інший не віддається повністю»)²⁶⁰. Поет засуджує продажне кохання, адже кохання — божественний дар, воно несумісне з комерціалізацією, яка принижує цю «святиню». В «Метаморфозах» він таврує Пропетид — «міфічних винахідниць проституції за те, що вони заперечували божественність Венери»²⁶¹. Так само Овідію протівна і любов з почуття обов'язку і любов до хлопчиків, — адже «тут коханці не отримують однакової насолоди»²⁶². Тільки любов природня,

²⁵⁷ Овідій. Мистецтво кохання. II, 227.

²⁵⁸ Альбрехт, Овидий. Введение, пер. с нем. А. И. Любжина, С. 58–59.

²⁵⁹ Альбрехт, Овидий. Введение, пер. с нем. А. И. Любжина, С. 55.

²⁶⁰ Овідій. Мистецтво кохання. II, 683.

²⁶¹ Альбрехт, Овидий. Введение, пер. с нем. А. И. Любжина, С. 56.

²⁶² Гаспаров, Овидий, или Наука доброты, С. 188.

добровільна і взаємна заслуговує в його очах імені любові. Так, у «Любовних елегіях», незважаючи на їх атмосферу розбещеності і моральної свободи, панує принцип добровільності: повага до партнера або партнерки затверджується Овідієм як негласний закон (Корінна добровільно приходиться до поета в першій і п'ятій елегіях).

Овідій йде далі і проголошує, що поряд з божественною цінністю кохання, не менш важлива людська гідність партнера, яку неухильно треба зберігати. З особливою наполегливістю він виступає за взаємоповагу і делікатність обох партнерів. Взагалі делікатність — це один з магістральних мотивів у «Любовних елегіях». Адже для Овідія у людини любов визначається, крім інстинкту — свідомістю, будучи і природним явищем і культурною сферою²⁶³.

Поет винаходить власну модель пізнання та самопізнання через любов, в якій вона, перш за все, повинна пізнати саму себе. Так, у Овідія часто зустрічається звернення до Феба. Феб — родоначальник поетичного мистецтва, яке є для Овідія цілющим, постає в трактуванні поета головним наставником у самопізнанні людини²⁶⁴. Наслідуючи стоїчному вченню Панетія, Овідій рекомендує пізнання своїх індивідуальних здібностей і їх «доречного» розвитку у взаємодії зі своїм партнером. Саме тут Овідій у повній мірі розкривається як поет-філософ. Особливого значення набуває в його концепції поняття «доречності» — «це соціально орієнтована норма, і вона в принципі панує в «Мистецтві кохання» і визначає також специфічну форму самопізнання, яку проповідує поет»²⁶⁵. Ця модель — позитивно розпізнавати і розвивати свої природні здібності і таланти, — становить яскравий контраст із ранньогрецькою філософією, в якій людина має усвідомити і прийняти перед обличчям богів свою нікчемність. Таким чином, «кохання непомітно перетворюється в приємну школу самовиховання і самовдосконалення в дусі солідарності і терпимості»²⁶⁶, а «Мистецтво кохання» — моделлю не тільки самопізнання, але й цивілізації.

²⁶³ Альбрехт, Овидий. Введение, пер. с нем. А. И. Любжина, С. 87.

²⁶⁴ Там само. С. 66.

²⁶⁵ Там само.

²⁶⁶ Там само. С. 87.

Овідій переконаний, що тільки у любові є найвище благо і єднання: «Саме тут сама природа відчутніше всього вчить людей добру: бути разом краще, ніж бути одному, і робити добре іншому — це значить робити добре і собі»²⁶⁷. Тут можна згадати Лукреція (бл. 99/95 — 55 до н. е) і його філософську поему «Про природу речей» (*De rerum natura*), яка з'явилася за півстоліття до Овідія. В ній Лукрецій засуджував любов, вибачаючи в ній лише «егоїстичну хіть, гонитва за якою мучить людей і руйнує суспільство»²⁶⁸. Овідій ж навпаки: любов затверджує. Але тільки добровільну, взаємну і природню любов, яка виключає «егоїстичну хіть» як таку. В розумінні поета кохання — це радість, поділена на двох. І, як нам здається, він послідовно розкриває цю тему як свою власну філософію життя.

Дивовижним і, здається, не випадковим є співзвуччя філософських міркувань щодо природи кохання видатного філософа ХХ ст. М. Бердяєва (1874 — 1948) і не менш великого філософа В. Соловйова (1853 — 1900) з поетичною, новаторською та усвідомленою філософією кохання нашого римського поета. За Соловйовим, тільки любов є вищий зміст життя, в ній — остаточна повнота буття, дійсність існування індивідуальності²⁶⁹. І, що особливо важливо для зіставлення з овідієвським трактуванням любові — це те, що його Афродіта — небесна і особиста одночасно, духовна і чуттєво-тілесна, а не лише абстрактна-духовна. Любов у найвищому своєму прояві — втілена, повнокровна, конкретно-чуттєва в тій самій мірі, як і духовна. Бердяєв, який в свою чергу надихався і наслідував ідеям Соловйова, писав: «Зі статтю і любов'ю пов'язана таємниця розриву в світі і таємниця будь-якого з'єднання; зі статтю і любов'ю пов'язана так само таємниця індивідуальності і безсмертя. Це болюче питання для кожної істоти, для всіх людей воно так само безмірно важливе, як і питання про підтримку життя і смерті»²⁷⁰. Бердяєв

²⁶⁷ Гаспаров, Овидий, или Наука доброты, С. 188.

²⁶⁸ Там само.

²⁶⁹ Бердяев Н. А. Эрос и личность. Санкт-Петербург : «Азбука-классика», 2007. С. 39. / Детальніше див. Соловьев В. С. Смысл любви. 1884.

²⁷⁰ Бердяев Н. А. Метафизика пола и любви. Эрос и личность. Санкт-Петербург : «Азбука-классика», 2007. С. 24.

розумів любов як бажання-томління статті возз'єднатися з іншою в цілу індивідуальність (при цьому в кожній людині наявні як чоловіче, так і жіноче начало у різній мірі, тому єднаються врешті-решт дві пари протилежних статей)²⁷¹.

Коханню філософ надає вселенської значущості: «Вся творчість культури є лише об'єктивізація, світове узагальнення суб'єктивно-інтимного, що відбувалося в прихованій, таємничій глибині»²⁷². Так і у нашого поета любовна поезія зі суб'єктивної стає об'єктивною: вона пізнає не тільки самого себе, але себе через іншого, через тепле і гуманне ставлення до свого ліричного партнера²⁷³. Віра Публія, що тільки в любові можуть зблизитися, зрозуміти один одного і знайти своє справжнє буття будь-які протилежності, пронизує його творчість від початку до кінця. Цей найгуманніший принцип любові до іншої людини прозвучить згодом як головний закон християнства.

Овідій силою свого таланту і особливостями свого світовідчуття відкриває новий тип кохання. До нього в античному світі існували різні «любові»: любов-перешкода — в епосі (Каліпсо любов'ю утримувала Одиссея, а Дідона — Енея); в трагедії — любов-мана (Деяніра любов'ю губила Геракла, Медея — своїх власних дітей); любов-захоплення — в комедії і епіграмі²⁷⁴. Таким чином, до Овідія любов у літературі (а, як нам відомо, література — найкраще дзеркало життя) завжди була недовгою і майже завжди згубною для людини. А наш поет кохання відкриває *любов-взаєморозуміння*, яке може бути і щасливим і довгим²⁷⁵. Звісно що Овідій не одразу приходять до такого розуміння: в «Любовних елегіях» ми ще не знайдемо її зразків. Але вже у пізніших «Метаморфозах» ми бачимо таку любов у подружжя Кеїка і Альціони, Філемона і Бавкіді, Пірама і Тісби. Наш поет-філософ вперше в

²⁷¹ Там само. С. 31–32.

²⁷² Там само. С. 26.

²⁷³ Гаспаров, Овидий, или Наука доброты, С. 186.

²⁷⁴ Там само. С. 186–187.

²⁷⁵ Термін «любов-взаєморозуміння» — винахід М. Гаспарова, який ми залюбки переймаємо в нього як найвлучніший і найвичерпний щодо характеристики сутті овідієвської поетики. Див. Гаспаров М. Л. Овидий, или Наука доброты. *Избранные труды. О поэтах*. Москва : «Языки русской культуры», 1997. Т. 1. С. 187.

історії античної культури оспівує любов як центральний принцип людяності, вселюдський закон «всеприйняття». Ерос для нього — це і є шлях до індивідуальності і з'єднання з душею Всесвіту. Але який це Ерос? Це не любов родова, у сенсі такої, що єдиною функцією має продовження людського роду. «Тільки особиста статева любов прагне до подолання розриву, до утвердження індивідуальності, до вічності, до безсмертя. Це — Афродіта небесна»²⁷⁶. У промові Піфагора Овідій екстраполює любов-взаєморозуміння на все живе, і тут він пов'язує мотиви метаморфоз з ідеєю вселенської любові, адже все живе перетікає одне в одне, вічно змінюючись. Звідси і виникає ідея, що «любов — це форма життя, і це любовне життя підпорядковує собі все, в тому числі і поезію»²⁷⁷. Тому ми, слідом за Гаспаровим, називаємо Овідія — добрим поетом. Цей епітет, не дивлячись на його «банальність» і «штампування», є настільки специфічним, що до жодного античного поета ми не зможемо його застосувати: ні до римлян — Вергілія і Горація, ні до греків — Софокла і Каллімаха²⁷⁸.

Важливо згадати тут і попередника Овідія — римського елегіка Катулла, який становить його повну протилежність. Кохання Катулла егоцентричне і монологічне. «Чи любить він свою Лесбію або ненавидить її, він ніколи не намагається зрозуміти її, встати на точку зору не свого, а її почуття»²⁷⁹. Виходець з риторичної школи, Овідій засвоїв її найкращий урок: вміння входити у положення іншої людини, звичка пояснювати і розуміти вчинки людей, які по різних сторонах барикад. Це був урок толерантності, інтелігентності, терпимості. Риторика, «яку ми звикли вважати настільки чужою людським почуттям»²⁸⁰, наштовхує нашого поета до розуміння сили кохання, яке єднає протилежності та долає відчуженість, — до винайдення любові-взаєморозуміння. Згадаймо, що саме ораторські вправи (*suasoria* та

²⁷⁶ Бердяев Н. А. Метафизика пола и любви. *Эрос и личность*. Санкт-Петербург : «Азбука-классика», 2007. С. 24.

²⁷⁷ Альбрехт, Овидий. Введение, пер. с нем. А. И. Любжина, С. 35.

²⁷⁸ Гаспаров, Овидий, или Наука доброты, С. 185–186.

²⁷⁹ Там само. С. 186.

²⁸⁰ Там само.

controversia) в риторичних школах сприяли навичкам розплітання суперечливих дилем, в яких потрібно було підібрати переконливі доводи і для тієї, і для іншої сторони. Овідій переконаний, що сила кохання є творчою єднальною енергією не тільки для людини, але і для усього суспільства. Що ж стосується егоїстичної похоті (*voluptas / libido*), то її поет строго відмежовує від кохання, вибачаючи в ній руйнівне начало. Тільки любов вирішує те, що німці називають *Du-Frage*, проблему переходу однієї істоти до іншої, виходу зі своєї обмеженості і відірваності²⁸¹. Тільки сила Ероса може вивести з цієї онтологічної самотності, але Ероса не дробленого, а того, який відчуває всецілість особистості.

З цієї точки зору, неможливо оминати другий період творчості Овідія (від початку 1 ст. н. е. до вигнання), серцевину якого становлять «Метаморфози» (*Metamorphoses* – «Перевтілення») — цієї «єдиної у своєму роді поеми, що не має собі рівної у світовій літературі ні щодо задуму, ні щодо багатства та яскравості поетичних образів»²⁸², і поетичний календар римських релігійних світ «Фасти» (*Fasti*). Ми детально зупинимось на «Метаморфозах», адже саме в них, цій «язичницькій біблії», Овідій у повній мірі розкриває тему кохання як «творчого фактору цивілізації»²⁸³. Поет бере за основу популярний в елліністичній літературі жанр «перетворення» (мається на увазі перетворення людей в тварин, рослин, неживі предмети і навіть в зірки)²⁸⁴. Новаторство Овідія тут проявляється з особливою потужністю: силою поетичного дару він перший в античній історії і літературі збирає всі відомі міфи з елементом перевтілення (близько 250) і створює свою фундаментальну поему, якій судилося стати обраним твором світової літератури. Лосєв зазначає: «З усіх представників жанру перетворень Овідій виявився найбільш талановитим і глибоким, що володіє до того ж досконалою технікою вірша»²⁸⁵. Досягнувши

²⁸¹ Бердяев, *Метафизика пола и любви*, С. 41.

²⁸² Публій Овідій Назон. *Метаморфози. Передмова* / пер. з лат. Андрія Содомора. Київ : «Дніпро», 1985. С. 14.

²⁸³ Альбрехт, Овидий. *Введение*, пер. с нем. А. И. Любжина, С. 75.

²⁸⁴ Лосев, Овидий. *Античная литература*, под ред. проф. А. А. Тахо-Годи, С. 402.

²⁸⁵ Там само. С. 404.

поетичної і психологічної зрілості, Овідій не перестав бути самим собою. Але тепер він піднявся на недоступну йому раніше поетичну вершину латинської поезії. «Метаморфози» — це складний комплекс історичних, світоглядних, поетичних компонентів, але, якщо тексти античних поетів, навіть Гомера, втрачали, знаходили і відкривали знову, то Овідія і його «Метаморфози» читали завжди.

Загальний хронологічний принцип поеми: «від початку світу до моїх часів»²⁸⁶, — зазначає сам поет. В I книзі Овідій змальовує початкове і найдавніше «перевтілення»: перехід від хаосу до оформлення світу як гармонійно влаштованого космосу. В останній книзі після низки перетворень поет закінчує свій твір похвалою Юлію Цезарю і Августу — богам-покровителям Риму. Не оминає Публій сказати і про свою заслугу як співака Риму: «Всюди, куди б на землі не прослалася Римська держава, / Буду в людей на устах і, якщо таки можна покластись / На прозорливість співця, — звеличений, житиму вічно»²⁸⁷. За жанром «Метаморфози» відносяться до міфологічного епосу в 15 книгах. Як і в попередніх творах поета, у «Метаморфозах» панує любовна тематика; різниця тут тільки в формі викладу. «Живий і дотепний виклад найнеймовірніших перетворень, тонкий психологічний аналіз діючих осіб, багатство фарб, виняткова легкість і поетичність мови — все це робить «Метаморфози» одним з найбільш захоплюючих і цікавих пам'яток античної літератури»²⁸⁸. Ця поема служила як для сучасників, так і для нащадків джерелом знань про античну міфологію, джерелом натхнення у всіх областях літератури і мистецтва. В ній Овідій гармонійно поєднує натурфілософський інтерес з еротичним і психологічним: у багатьох аспектах цей епос відкриває імператорську епоху²⁸⁹.

Хоча у вік Овідія не можна сказати, що люди щиро продовжували вірити в міфи про богів та їх перевтілення, співець кохання обирає цю тематику задля передачі і вираження своїх поглядів на устрій Всесвіту, людську долю і владу

²⁸⁶ Овідій. Метаморфози. I, 3.

²⁸⁷ Овідій. Метаморфози. XV, 870.

²⁸⁸ История римской литературы. Ранняя римская литература... С. 452–453.

²⁸⁹ Альбрехт, История римской литературы: в 3 т., Т. 2. С. 720.

богів. Взагалі для Овідія міфологія мала свою специфічну естетику і була предметом глибокої радості і насолоди для античного читача. З філософської точки розу вона виявилася для нього «художнім відображенням найглибших і основних сторін дійсності»²⁹⁰. Той світ, в якому жив Овідій і яким правив Август, носив яскраво виражений протейстичний характер і на рівні побуту і на рівні буття. Якщо коротко: сутність його не співпадала з видимістю. І це стосувалося не тільки нової, запропонованої Августом, формою влади і новим положенням Риму на світовій арені. Вік Августа був віком корінної ломки римської громади і римської свідомості. Навіть звичні слова і прості образи переставали корелюватися з дійсними явищами і відносинами²⁹¹. Овідій гостро відчував назріваючий «розрив часів», і вже існуючу діалектику культури і цивілізації, влади і *homo privatus*. Йому потрібно було затвердити хоча б в поезії єдність і міцність світу *Pax Romana*, і якимось заповнити утворені розриви. «Для заповнення цих розривів і будував поет свій умовний світ, в якому основним законом була любов»²⁹². Так, світ «Метаморфоз», який керується вищими силами, хоча і існує за жорсткими законами моральної норми, гріха і кари, але залишає право кожної людини на співчуття. Марно було б очікувати від наставника «Мистецтво кохання» суворого моралізування. Повторимо: Овідій — мораліст без піднятого вказівного пальця, він був і залишився поетом теплої людяності. Вже не «співець веселих любовщів» відстоює права на свободу і непідзвітність приватного і еротизованого дозвілля молодих римлян, а зрілий і мудрий поет зі своєю філософією кохання, яку він захищає як цінність *sui generis*, як цінність будь-якого глибокого і щирого прояву особистості, навіть і тоді, коли ця особистість входить у дисонанс з упорядкованим владою богів чи принцепсів світом.

За іронією долі, життєвий шлях нашого поета обернувся для нього тим, що і його особистість і його творчість мимоволі опинилися у стані конфлікту зі світом божественного Августа.

²⁹⁰ Лосев, Овидий. *Античная литература*, под ред. проф. А. А. Тахо-Годи, С. 405.

²⁹¹ Гаспаров, Овидий, или Наука доброты, С. 172.

²⁹² Там само.

Як ми пам'ятаємо, вік Августа був позначений реставрацією римської моралі, поверненням до стародавнього благочестя і релігійності. Творчість Овідія, особливо раннього періоду, була навпаки позначена тим розкішним і фривольним стилем життя і мислення, до якого належала відповідна частина римського суспільства і сам поет. Саме в цей час еротична література в Римі досягає свого акме. Поезія Овідія і близьких йому за духом поетів представила собою своєрідну літературну реакцію на впроваджені імператором культурні і громадські заходи і закони. Цей невеличкий, але дружній і суспільно значимий гурток творчих людей взагалі не виступав відкрито проти політики Августа, але був банально проти втручання принцепса в їх особисте життя²⁹³.

Тим не менш, очевидно, що ідеологічна спрямованість навіть овідієвських пізніших «Метаморфоз» є опозиційною Августу. Але з вагомою поправкою на те, що опозиція ця жодним чином не стосується політики: «Політично, навпаки, він цілком виправдовує появу принципату не гірше, ніж Вергілій»²⁹⁴. Овідій з щирою вдячністю приймає Pax Augusta з усіма його «щасливими подарунками», адже саме завдяки батьківській турботі Августа за державою, у поетів з'явилась можливість творити, і Овідій увічніює ім'я Августа, прославляє дорогу обом римську сучасність. Для нього шлях розвитку людини уявлявся як поступовий шлях «витіснення матеріальних цінностей духовними»²⁹⁵. Він не раз буде писати, що раніше цінувалися сила і багатство, а тепер гарний вид і люб'язна розмова. І апогеєм цього шляху до духовності стає поезія. Овідій робить духовне і культурне відкриття «натхненної поезії»²⁹⁶ та її міфотворчої сили, здатної створити нову реальність. І поет кохання пишається своїм званням поета, він щасливий бути поетом.

Тому опозиція Овідія до принципату Августа пролягає лише у царині морально-естетичній. І покараний він був імператором не через якісь політичні розбіжності, а саме через те, що він «оспівував Августов режим

²⁹³ История римской литературы. Ранняя римская литература... С. 460.

²⁹⁴ Лосев, Овидий. *Античная литература* / под ред. проф. А. А. Тахо-Годи, С. 407.

²⁹⁵ Гаспаров, Овидий, или Наука доброты, С. 172.

²⁹⁶ Альбрехт, Овидий. Введение, пер. с нем. А. И. Любжина, С. 52; 84.

таким, яким він був, а не таким, яким він хотів здаватися»²⁹⁷. Поезія була сенсом життя Овідія: він просто не міг не писати вірші — це був потяг зсередини, який не піддавався контролю. І навіть, коли він опиняється на межі загибелі, вигнаний і самотній, коли жахлива буря наздоганяє його корабель, — єдине, що він робить несподівано для самого себе — починає писати рядок за рядком, які самі собою з'являються в його голові. Поезія стає і формою виживання для поета у вигнанні, стає його єдиною рятівницею: «Муза - підмога й мені: на шляху покарання, до Понту, / Тільки вона день і ніч побіч вигнанця була»²⁹⁸.

Дебати навколо формальної причини суворого покарання Овідія приречені на нерозв'язність²⁹⁹, адже єдині натяки для розв'язання цієї таємниці містяться в творах самого Овідія — його автобіографічних елегіях «Трістії» (або «Скорботні елегії») і «Послання з Понту» (*Epistulae ex Ponto*). Не менше дивує той факт, що ані сучасники, ані найближчі нащадки (Сенека), ані пізніші історики (Тацит) не залишили нам жодного слова про вигнання Овідія, «хоча часом, здавалося б, цей приклад сам просився їм під перо»³⁰⁰. Сам Овідій, напевно що не до кінця розумів причину такого раптового гніву з боку правителя і висував декілька припущень, намагаючись віднайти, в чому ж була його фатальна помилка. Він згадує дві причини³⁰¹: *carmen* (вірші) та *error* (проступок, помилка, невірний крок). *Carment* — це, перш за все, «Мистецтво кохання». «Моя розбещеність змусила тебе ненавидіти мене за «Мистецтво», яке, здавалося тобі, зазіхає на заборонні для нього ложі»³⁰², — пише Овідій імператору. Далі поет звертається і до Муз: «Це ви — найголовніша причина

²⁹⁷ Гаспаров М. Л. Овидий в изгнании. Избранные труды. О поэтах. Москва : «Языки русской культуры», 1997. Т. 1. С. 215.

²⁹⁸ Овідій. Скорботні елегії. IV, 1.

²⁹⁹ Гіпотез про те, в чому полягав «проступок» Овідія, за майже шість століть філологічної науки накопичилося стільки, що їх огляд 1964 року зайняв досить товсту книгу, а прикладений до неї далеко не повний перелік налічує 111 аргументів. Детальніше див. Thibault J. C. *The mystery of Ovid's exile*. Berkeley, California UP, 1964.

³⁰⁰ Гаспаров, Овидий в изгнании, С. 200.

³⁰¹ Овідій. Скорботні елегії. II, 207.

³⁰² Овідій. Скорботні елегії. II, 345–346.

мого вигнання»³⁰³. Він шкодує: «О, якби й вірші «Мистецтва» свого безпечний учитель / Кинув в огонь ще тоді, в попіл їх перемінив!»³⁰⁴. Але, з іншого боку, ми чуємо від нього зізнання, що вірші — лише привід: «Не питай, в чому я ще завинив: нехай одне «Мистецтво кохання» буде прикриттям моєї провини»³⁰⁵. Якщо свою поезію Овідій ще якось боязко виправдовує тим, що вона не більш аморальна, ніж вірші інших і, що читач сам винен, якщо добрі настанови поета він сприймав як керівництво до розпусти, то щодо свого проступку (*error*) — тут Овідій безсилий виправдатися. Все, що він невпинно повторює — був то не злочин (*facinus, crimen*), а нещасний проступок (*culpa, vitium, peccatum, delictum, poxa*). Він пише Августу: «Якби міг я захиститися в цьому так, як в іншому! Але ти знаєш: та, інша нанесена тобі образа важливіше»³⁰⁶. В цілому, можна сказати, що Овідій за двома пунктами звинувачень щоразу повністю визнає свою провину і смиренно молить повелителя про помилування — цієї лінії він дотримуватиметься до кінця.

Набагато краще зрозуміліша «загальна» причина гніву правителя на співака кохання. Овідій мав стати єдиною і головною причиною розпусти і розбещеності римлян. До того ж принцепса немало дратувала поезія кохання Овідія, в якій зустрічалася і іронічна критика починань Августа, і глузування над його моралізаторським пафосом. Як зазначив Гаспаров: Августу потрібно було знайти козла відпущення, щоб відвернути увагу від особистих сімейних негараздів і зробити вигляд ніби це «не конкретний випадок, а всезагальний моральний занепад»³⁰⁷. Справа була в тому, що жінка Августа Лівія спровокувала гучний скандал, метою якого було зганьбити кровних спадкоємців імператора і тим самим привести до влади свого сина, пасинка Августа Тиберія (42 до н. е. — 37 н. е.): «Ось тут звинувачення в аморальності і стають вперше знаряддям у придворній боротьбі»³⁰⁸. У 2 р до н. е. була

³⁰³ Там само. V, 12.

³⁰⁴ Овідій. Скорботні елегії. V, 12.

³⁰⁵ Овідій. Послання з Понту. III, 3, 74.

³⁰⁶ Там само. III, 3, 71–72.

³⁰⁷ Гаспаров, Овидий в изгнании, С. 196.

³⁰⁸ Там само.

підірвана порушенням закону про перелюбство репутація Юлії Старшої. Її власний батько, ініціатор нового морального законодавства, був змушений відправити її у довічне заслання. У тому ж 2 р. до н. е. Овідій почав писати своє «Мистецтво кохання». Через 10 років, у 8 р. н. е. були пред'явлені докази порочних зв'язків Юлії Молодшої з декількома чоловіками з сенатських родин — Сципіонов, Клавдіїв, Гракхів, а також з Юлом Антонієм, сином головного противника Августа в громадянській війні, що підштовхувало на підозри про політичну змову проти імператора³⁰⁹. І Август відправляє на заслання слідом за донькою і своєю онуку. Нещасний «батько сімейства» (*pater familiae*) говоритиме: «Краще б мені і холостяком жити і бездітним згинути!»³¹⁰. В цей самий час Овідій вже закінчував «Метаморфози» і несподівано для самого себе і для всього Риму був засуджений на ще більш суворе заслання — *relegatio*³¹¹. Весь Рим ще довго здивовано обговорюватиме долю поета: навіть коханця Юлії Сілана спіткала менш жорстока кара ніж нашого поета. Августу вдалося здійснити задумане: увага з імператорського дому і його скандальних членів була успішно відвернута.

Овідію, будучи вже 51-річним батьком сімейства, улюбленцем читачів і муз, довелося проститися з рідним Римом і провести останні роки життя фактично на краю ойкумени — в холодних і диких Томах (нині Констанца, Румунія) на Чорному морі серед варварів, які не знали латини, де панували сніг і стріли. Це було заслання в один кінець — негуманна кара Августа, самої якої вже достатньо, щоб безкомпромісно і критично поставитися до його політичного «режиму», не зважаючи на інші його переваги. Влучно зазначив Альбрехт: «Август залишився вірним собі: він на початку свого життєвого шляху не пощадив кращого прозаїка тієї епохи, а в кінці — найкращого поета з

³⁰⁹ Там само. 195.

³¹⁰ Жизнь двенадцати цезарей / под ред. М. Л. Гаспаров; Е. М. Штаерман. Москва : Наука, 1964. С. 60.

³¹¹ *Relegatio* — не сама строга форма покарання. За римськими законами існувало дві форми: 1) «вигнання» (*exilium*) — людина позбавлялася цивільних прав і майна і висилалася з Риму й Італії; 2) «заслання» (*relegatio*) — права і майно зберігалися, але місце поселення призначалося точне і визначене.

сучасників»³¹². Він прирік на мучеництво двох людей духу, «по природі своїй не близьких героїзму, і тим самим перетворив Цицерона на святого-покровителя республіканців»³¹³, а Овідія — на першого універсального поета «у катастрофі», поета позбавленого Батьківщини і соціуму. Таким чином, для Августа «навіть його смертний гріх проти літератури якимось чином обертається на благо»³¹⁴. «Не слід забувати, що «поезія, яка обезсмертила Августа, створювалася не на його замовлення, а багато в чому всупереч йому»³¹⁵, — зазначав М. Гаспаров.

Овідій благав пробачити його проступок і дозволити повернутися на Батьківщину. Він не переставав писати сповнені болю і горю листи з Понту і кожен раз відправляти їх кораблями до Риму з надією, адже він вірив у вселюдську любов, гуманістичну природу людських стосунків, співчуття і милосердя навіть з боку владоможців. Але все, що йому залишив римський правитель: доживати свій вік у варварських Томах, писати сумні вірші, згадуючи своє минуле і щасливе життя у Римі, сім'ю і друзів, культурність і римську естетику. І навіть після смерті Августа поета не повернуть додому.

Але і така катастрофа не зламала життєствердного духу Овідія. Залишившись на краю світу без рідних і знайомих, він не прощається ані з надією ані з життям, адже поки його муза з ним — він живий і готовий приймати будь-які виклики і тяжкості своєї долі. «Вірші погубили поета, проте вони і рятують його — складаючи їх, він забуває про свої страждання і підбадьорює свій слабіючий дух»³¹⁶. Поезія допомагала поету у найважливішому і найважчому — «упорядкувати хаос світу навколо себе і хаос почуттів всередині себе»³¹⁷. Не можна не привести *hic et nunc*³¹⁸ слова самого Овідія:

«Може, помилки є (та й будуть!) у тих моїх віршах, -

³¹² Альбрехт, История римской литературы: в 3 т., С. 717–718.

³¹³ Там само. С. 716.

³¹⁴ Там само. С. 718.

³¹⁵ Гаспаров, Овидий, или Наука доброты, С. 179.

³¹⁶ Гаспаров, Овидий в изгнании, С. 217.

³¹⁷ Там само. С. 218.

³¹⁸ з лат. «тут і зараз» — латинський фразеологізм.

Любий читачу, даруй, зваж-бо, коли я писав.
 Ні, не похвал вигнанець шукав - душевного миру,
 Щоб не одну лиш біду мати на думці щодня.
 Так от і в'язень, вергаючи землю, співає в кайданах:
 Пісня проста, а йому легше від неї стає»³¹⁹.

Духовна плідна робота поета і творчий розвиток його особистості не припиняється навіть в умовах повної безнадійності і приреченості. Під впливом суворої дійсності поет відходить від свого колишнього розуміння поезії як приємної гри та забави: на зміну коханню приходять нове і ще не випробуване літературою почуття — самотність³²⁰. Відомий латинський вираз свідчить: «*Ingenium mala saepe movent*»³²¹. Так, суворий побут і безрадїсна природа нового місця перебування Овідія підштовхують його до винайдення нового мотиву — мотив реалізму в мистецтві. Поет у Томах усвідомлює, що тепер не уява, а саме життя дає зміст його поезії³²², а сама поезія стає для нього спасінням і «новою формою виживання»³²³. Такі пертурбації приводять до того, що «майстер зображення людського серця» Овідій перший в античній традиції відкриває людську «самотність» як психологічний і онтологічний стан буття³²⁴. Більш того: Публій створює цілий культ самотності, який стає для нього засобом самозбереження: «примиритися з вигнанням — означає відректися від усієї тисячолітньої культури, в якій — весь сенс його життя і вершина якої — його Рим і в ньому добра любов, красива поезія...»³²⁵. Поет у засланні зазнає не тільки всю потужність і силу оглушливої самотності, але трансформує її у нову власну світоспоглядальну і самореферентну модель,

³¹⁹ Овідій. Скорботні елегії. IV, 1. / переклад А. Содомора.

³²⁰ Гаспаров, Овидий в изгнании, С. 203.

³²¹ з лат. «Талант нерідко викликається до життя нещастям».

³²² История римской литературы, под ред. С. Л. Соболевского, М. Е. Грабарь-Пассек, Ф. А. Петровского, С. 459.

³²³ Альбрехт, Овидий. Введение, пер. с нем. А. И. Любжина, С. 30.

³²⁴ Звісно, у Овідія були попередники — Архілох і Феогнід, які також писали вірші «у вигнанні», але їх почуття самотності — це ще зовсім не той стан оглушливої самотності, який репрезентує і переживає Овідій. У світі полісної Греції людина, вигнана з одного міста, знаходила притулок в іншому, де жили такі ж самі греки, з такими ж самим богами і звичаями.

³²⁵ Гаспаров, Овидий в изгнании, С. 206.

і робить кардинальний крок уперед для розвитку ментальності античної людини. В історії римської і античної культури з'являється нова самосвідомість, нова поетична рефлексія, новий образ Риму.

Поезія об'єднує минуле, теперішнє і майбутнє поета: від веселої науки до сумних елегій. Овідій, як і завжди, відверто і сміливо заявляє, що він сам — зміст його віршів. Це звучить по-сучасному індивідуалістично як важлива «програма самовираження особистості».³²⁶ І саме у поезії, завдяки їй, через її силу (*vis poetica*) Овідій здобуває головний тріумф — вічне життя. Тут його остаточно перемога над принцепсом «тими силами, якими володіє тільки один поет»³²⁷. Лише завдяки своєму дару він зміг не тільки самотужки протистояти трагедії свого життя, але і дати у довершених словесних формах новий зміст літературі і новий досвід «поета у вигнанні» наступним поколінням письменників. Поет одвічних перевтілень покине світ у 18 році н. е. у Томах, які так і не стануть для нього домом³²⁸. Цей єдиний у своєму роді «поет людяності» винайшов свій шлях у вічність: шлях через людські серця, в яких його поезія житиме вічно.

ВИСНОВКИ

Ось і завершено труд. Ні вогонь, ні залізо, ні злобна
 Давність не владні над ним, ані гнів руйнівний Громовержця.
 Хай надлетить неминучий той день, що за правом одвічним
 Тіло бере, — закінчиться лиш никле моє існування:
 В день цей єства свого кращою часткою, звившись над світом,
 Злину до зір, і ніщо не схитне, не затре мого ймення.
 Овідій, «Метаморфози»³²⁹

³²⁶ Там само. С. 218.

³²⁷ Альбрехт, Овидий. Введение, пер. с нем. А. И. Любжина, С. 30.

³²⁸ Овідій. Скорботні елегії. III, 12.

³²⁹ Овідій. Метаморфози. XV, 870.

Йому ставлять в провину надломлений стан
духу під час перебування в Томах;
я ж швидше дивуюся, як він в цьому жахливому
засланні серед варварів зумів в такій мірі
зберегти свою свіжість і жвавність.
Бартольд Георг Нібур, «Римська історія»

Вік Августа позначився багатшаровістю і діалектикою неоднозначних політичних, соціальних і культурних явищ. За 56 років правління першого римського імператора глибоких мутацій зазнали майже всі сфери римського буття: від державного устрою і нового законодавства до моральних трансформацій і нової самосвідомості римського індивіда. Метаморфоза римської *civitas*, пройшовши шлях від античного полісу до наддержави на чолі з принцепсом, призвела до появи нових моделей суспільної поведінки, нових парадигм римської свідомості та самосвідомості, а також культурних і духовних перетворень особистості. Як було досліджено: тут не можна оминати і проблематики ролі особистості в історії: для Риму визначною історичною постаттю і людиною *Erochemachend*, (тобто такою, яка собою створює цілу епоху) став Август — римський миротворець, носій священної евергесії і саме втілення Аполлона. І хоча він досяг головної мети політики — встановив мир, за реставраційним фасадом і гаслами «відновлення республіки» (*res publica restituta*) та влади «*auctoritas princeps*», Август приховував політичний курс на зміцнення позицій своєї одноосібної влади, готуючи підґрунтя для розвитку монархії.

Ми дослідили, що Октавіан взяв на себе не тільки роль ліквідатора хаосу і архітектора імперії *Pax Romana* — він хотів повернути на практиці, а не в теорії традиційний парадигматичний образ римлянина: *agricola bonus* та *vir bonus*, повернути у Вічне місце споконвічну *pietas* перед римськими богами і римськими мужами, добропорядними батьками сімейств (*pater familias*), відродити усталений спосіб життя і звичаї предків (*mos maiorum*). Він став новим римським *Censor*'ом *Moralium*'ом, продовживши традицію Катона

Старшого, і створивши нові безпрецедентні в історії закони, які б мали сприяти моральному оздоровленню римського соціуму і зміцненню інституту браку і сім'ї.

Однак, спроби імператора зазнали поразки. Римський індивід відкрив для себе новий світ — світ приватного і еротизованого дозвілля (*otium*), витончених занять і мистецтв (*studia et artes*), приємного і необтяжливого способу життя з вільнодумним та індивідуалістичним стилем мислення. Культурні трансформації римської свідомості і самосвідомості у добу Августа набували все більшої забарвленості індивідуалістичного світосприйняття та саморезпрезентації у соціумі. Класична полісна єдність людини і держави, індивідуума і громади після приголомшливих громадянських воєн перебувала на стадії глибокої кризи. Доба ранньої імперії Октавіана відкрила картину сутінок історії римської полісної громади (*civitas*). Але це питання і низка інших цікавих та інтригуючих для майбутнього дослідження проблематик, які ми відкрили під час нашої роботи, потребують окремого більш детального аналізу і окремої ґрунтовної праці з античних студій.

Одним з найважливіших культурних досягнень доби Августа стає «Золотий вік» латинської літератури — вік створення найкращих класичних творів в історії римської культури, які не мали собі рівних ані в республіканському минулому, ані в імператорському майбутньому. Римляни, які пережили катастрофу міжусобних воєн і перебували близько століття у перманентно стресовому стані, зітхнули з полегшенням — настав час плідної рефлексії та саморефлексії. І література як дзеркало життя стала домінантною цариною для переосмислення історично-культурних шляхів римського суспільства («*Aenēis*» Вергілія, «*Carmen Saeculare*» Горація, «*Fasti*» Овідія etc.).

Суспільно-політичні катаклізми принесли із собою не тільки багаточисленні втрати і страждання, але і ті творчі та духовні квіти, які мали осяяти і прикрасити собою часи миру і спокою. Так, розквітла як ніколи раніше витончена культура *humanitas* і *urbanitas*, подарувавши Вічному місту золотий вік гуманності і вишуканості. Так, розквітла поезія, яка заповонила собою думки і серця римських мужів і римської молоді. Вона стала

найбажанішою справою життя (*negotium*) і найприємнішим дозвіллям (*otium*), посунувши з п'єдесталу найповажніших римських занять воєнну, політичну, ораторські сфери. Римська свідомість відкрила самоцінність та самостояння ідеї поета *sui generis* та його поетичного натхнення (*ingenium*). Так, нарешті, з'явилося унікальне і найгуманніше в римській історії мистецтво — мистецтво кохання у загальнолюдському сенсі, яке великий римський поет Овідій залишив у спадок не тільки Риму, але і всьому світу.

«Мистецтво кохання», як було нами висвітлено, — це не просто суха наука зі своїми правилами і настановами, це — окрема філософія любові Овідія. Ерос об'єднує всі три періоди творчості Овідія, поступово перетворюючись в розвинуту і цілісну філософію життя і навіть філософію культури, де мистецтво кохання — модель для розвитку цивілізації. В розумінні Овідія Ерос — це необов'язково і далеко не завжди про топіку тілесно-матеріального низу. Це в більшій мірі і про особистий розвиток, про затвердження власної індивідуальності через плідну взаємодію з партнером.

Овідій — перша людина в Античності, яка відкрила нам найвищий можливий модус еросу — особиста любов-взаєморозуміння, яка може бути і довгою і щасливою, не позбавленою ані тілесного аспекту, ані містичного. Поет кохання стверджує у своїй творчості гуманні принципи взаємоповаги, добровільності, толерантності, делікатності і доречності у стосунках людей. Вперше ми знайомимося в літературі з коханням-всеприйняттям як засобом самопізнання і самовдосконалення (за визначенням Альбрехта як «приємною школою самовиховання в душі солідарності і терпимості»³³⁰).

Добрий поет з містечка Сульмона — емблематична постать для епохи Августа, він — справжній син свого віку, “the bone of its bones, and the flesh of its flesh”. Поезія Овідія, як жодна інша, пов'язана з культурним і моральним станом римського суспільства тих часів і впроваджуваними Августом реформами для укріплення стародавньої моралі. Поет кохання, він був закоханий у свій вік і свій Рим з його новою витонченою культурою та усіма надбаннями цивілізації: від косметичних засобів до нових взаємовідносин

³³⁰ Альбрехт, Овидий. Введение, пер. с нем. А. И. Любжина, С. 88.

жінок і чоловіків, в яких жінки постали енергійними, освіченими і вільнодумними «героїнями» (Heroides), а сам Овідій позбавленим упереджень щодо другої статі і добре розуміючим жіночу душу³³¹. Поет людяності усвідомлював, що живе не в зразкову з моральної точки зору суспільстві, і він боровся за високу культурність і освіченість римлян на тому фронті, який був йому найближчий — поетичному. Але Овідій був позбавлений вульгарного моралізаторського пафосу, і приймав «нинішній золотий вік» з усіма його принадами і недоліками, дозволяючи собі лише дотепні та іронічні зауваження щодо стилю життя і мислення римлян.

Ця закоханість у «новий» Рим, як ми показали, стала фатальною для Овідія, тому що саме через неї він стане жертвою несправедного гніву правителя і буде приречений на заслання і смерть на далекій чужині. Август не зміг прийняти і змиритися з поетом, який був таким далеким від традиційної моралі і державної служби, але таким близьким до всіх римлян, своїх читачів, які так жадібно вбирали кожен новий рядок поета. Овідій оспівував свій вік як найгуманніший і найкультурніший в історії Риму, але за іронією історії цей найпрославленіший римський поет без суду і слідства, лише за особистим наказом всемогутнього імператора був засуджений до зовсім негуманної кари — мученицької і повільної фізичної загибелі у повній самотності, яку сам поет називає не інакше, як «похорон заживо»³³². Овідій, як і Сократ, виявився занадто великим для свого віку. Його «Трістії» чи не вперше в історії довели нам істину, яка стала особистим одкровенням поета — власна свобода особистості і насолода індивідуального самоствердження в будь-які часи коштують дуже дорого, і закінчуються часто трагічно. Але Овідій тим і великий поет-новатор, що і з такого стану приреченості він винаходить новий сенс поезії і новий зміст для духовного життя. З нового для античної людини почуття тотальної «самотності» він виробляє новий засіб самозбереження, інструментарій для внутрішньої цілісності особистості. Адже, стати «своїм» у Томах значило б для поета зректися від своєї римської культури, зрадити себе.

³³¹ Альбрехт, Овидий. Введение, пер. с нем. А. И. Любжина, С. 88.

³³² Овідій. Скорботні елегії. I, 3.

Овідій винайшов нову поезію для зовнішньої передачі і внутрішнього прийняття своєї самотності — «саме в цьому полягає вічний внесок понційських елегій Овідія в скарбницю духовного світу Європи»³³³. Поет кохання дарує своїм читачам нову поезію самотності, новий психологічний і чуттєвий досвід людини у поетичній формі.

Півець одвічних перевтілень, Овідій і в своєму житті зазнав психологічної і моральної метаморфози з поета веселої науки “Ars Amatoria” у поета сумних елегій “Tristia”. Але те, що залишалося для нього вічною константою — це всеосяжна віра у поезію, у свою віддану Музу і всеосяжну, делікатну і радісну любов. Муза завжди була його надійною опорою і рятівницею — і він за це оцінить її дуже високо. Овідій не просто створює новаторську поетику, він винаходить нову для римського індивіда і культури модель самопізнання (близьку до Середньої Стої), шлях якої проходить крізь любов-всеприйняття. Гаспаров писав: «Навіть власна доля нічому не навчила доброго поета: до самого кінця вона залишилася для нього не трагедією, а непорозумінням і безглуздою випадковістю»³³⁴. В цьому і полягає головна складність у розумінні Овідія для сучасних читачів і читачів попередніх епох: «Відчути всерйоз його світ без трагедій, світ всерозуміючої і всеоб'єднуючої любові людині нашого часу важко, якщо не неможливо»³³⁵.

Картина світу Овідія, його власна філософія кохання-взаєморозуміння і кохання-всеприйняття попри всі негаразди, попри особисту катастрофу — залишилися незмінними. Добрий поет продовжував вірити у невіддільну силу поезії, у перетворюючу силу любові. Для нього існуючий світ апріорі не трагічний, і смерті в ньому не існує — лише безкінечна черга метаморфоз. І в Томах поет зрештою приймає свою долю вигнанця і продовжує невтомно створювати на узбережжі Чорного моря сумні елегії про свій назавжди втрачений Рим.

³³³ Гаспаров, Овидий в изгнании, С. 205.

³³⁴ Гаспаров, Овидий, или Наука доброты, С. 191.

³³⁵ Там само.

Овідій був поетом людського серця і залишився ним до кінця, перевтілюючись з епохи в епоху — у поета кохання, богів і вигнання.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Аверинцев С. С. Два рождения европейского рационализма. Человек в системе наук. Москва : Наука, 1989. С. 232–242.
2. Аверинцев С. С. Добрый Плутарх рассказывает о героях, или счастливый брак биографического жанра и моральной философии. Плутарх. Сравнительные жизнеописания : в 2 т. Москва : Наука, 1994. Т. I. С. 637–653.
3. Аверинцев С. С. Образ Античности. Санкт-Петербург: Изд-во «Азбука-классика», 2004. 480 с
4. Альбрехт ф. М. История римской литературы: в 3 т. Москва : Греко-латинский кабинет, 2005. Т. 2. 1390 с.
5. Альбрехт ф. М. Овидий. Введение / пер. с нем. А. И. Любжина. Москва : Издательство “Греко-латинский кабинет Ю. А. Шичалина”, 2018. 368 с.
6. Античная литература / под общей ред. проф. А. А. Тахо-Годи. Москва : Просвещение, 1980. 469 с.

7. Бердяев Н. А. Эрос и личность. Санкт-Петербург : «Азбука-классика», 2007. 220 с.
8. Бобровникова Т. А. Повседневная жизнь римского патриция. Москва : Молодая гвардия, 2001. 493 с.
9. Бокщанин А. Г. Источниковедение Древнего Рима : учебное пособие. Москва : Изд-во Моск. ун-та. 1981. 160 с.
10. Вергілій Публій Марон. Енеїда / пер. з лат. М. Білик. Харків : Фоліо, 2013. 350 с.
11. Вулих Н. В. Овидий. Москва : Издательство «Молодая гвардия», 1996. 280 с.
12. Гаспаров М. Л. Вергилий, или поэт будущего. Избранные труды. О поэтах. Москва : «Языки русской культуры», 1997. Т. 1. С. 111–136.
13. Гаспаров М. Л. Гораций, или золото середины. Избранные труды. О поэтах. Москва : «Языки русской культуры», 1997. Т. 1. С. 136–165.
14. Гаспаров М. Л. Занимательная Греция; Капитолийская волчица. Москва : Эксмо, 2018. 624 с.
15. Гаспаров М. Л. Катулл, или изобретатель чувства. Избранные труды. О поэтах. Москва : «Языки русской культуры», 1997. Т. 1. С. 82–111.
16. Гаспаров М. Л. Овидий в изгнании. Избранные труды. О поэтах. Москва : «Языки русской культуры», 1997. Т. 1. С. 192–228.
17. Гаспаров М. Л. Овидий, или Наука доброты. Избранные труды. О поэтах. Москва : «Языки русской культуры», 1997. Т. 1. С. 165–192.
18. Гаспаров М. Л. Поэзия вагантов. Избранные труды. О поэтах. Москва : «Языки русской культуры», 1997. Т. 1. С. 343–400.
19. Гаспаров М. Л. Поэт и поэзия. Избранные труды. О поэтах. Москва : «Языки русской культуры», 1997. Т. 1. С. 49–82.
20. Гаспаров М. Л. Светоний и его книга. Гай Светоний Транквилл. Жизнь двенадцати цезарей. Москва : 1964. С. 263—273.
21. Гаспаров М. Л. Филология как нравственность. Москва : Фортуна ЭЛ, 2012. 288 с.

22. Горацій. Твори. Київ : Дніпро, 1982. 254 с.
23. Громов А. В. Цивилизация древнего Рима: психология и ментальность. Санкт-Петербург : Евразия, 2018. 344 с.
24. Гулыга А. В. Искусство истории. Москва : Современник, 1980. 288 с.
25. Давня римська поезія в українських перекладах і переспівах / пер. з лат. І. Франка, Ю. Кузьма. Львів : Світ, 2000. 328 с.
26. Дион Кассий. Римская история. Книга LI –LXIII / под ред. и в пер. с др.-гр. А. В. Махлаюка. Санкт-Петербург : Нестор-История, 2014. 680 с.
27. Деяния Божественного Августа. Хрестоматия по истории древнего мира: Эллинизм. Рим / пер. В. Г. Боруховича. Москва : Греко-латинский кабинет Ю. А. Шичалина, 1998. С. 377—411.
28. Дилите. Д. Античная литература. Москва : Греко-латинский кабинет Ю. А. Шичалина, 2003. 487 с.
29. Доброхотов А. Л. Философия культуры : учебник для вузов. Москва : Изд. дом Высшей школы экономики, 2016. 557 с.
30. Дройзен И. Г. История эллинизма : в 3 т. Ростов-на-Дону : Феникс, 1995. Т. 3. 575 с.
31. Дюрант В. Цезарь и Христос. Т. 1. Москва : Крон-Пресс, 1995. 735 с.
32. Зелинский Ф. Ф. История античной культуры. Москва : «Вече», 2018. 448 с.
33. Зелинский Ф. Ф. Римская Республика. Санкт-Петербург : Изд-во «Алетейя», 2002. 438 с.
34. История римской литературы: в 2 т. / под ред. С. И. Соболевского, М. Е. Грабарь-Пассек, Ф. А. Петровского. Москва : Издательство АН СССР, 1959. Т. 1. 507 с.
35. История римской литературы: в 2 т. / под ред. С. И. Соболевского, М. Е. Грабарь-Пассек, Ф. А. Петровс История римской литературы / под ред. С. И. Соболевского, М. Е. Грабарь-Пассек, Ф. А. Петровского. Москва : Издательство АН СССР, 1962. кого. Москва : Издательство АН СССР, 1962. Т. 2 . 490 с.
36. Киньяр П. Секс и страх. Москва : Азбука-классика, 2005. 294 с.

37. Кифер О. Сексуальная жизнь в Древнем Риме. / пер. з англ. Л. А. Игоровского. Москва : ЗАО Центрполиграф, 2003. 431 с.
38. Кнабе Г. С. Античный Рим. Древо познания и древо жизни. Москва : РГГУ, 2006. 751 с.
39. Кнабе Г. С. Древний Рим – история и повседневность. Москва: Искусство, 1986. 208 с.
40. Кнабе Г. С. Избранные труды. Теория и история культуры. Москва : Росспэн, 2006. 335 с.
41. Кнабе Г. С. Материалы к лекциям по общей теории культуры и культуре античного Рима. Москва : Индрик, Научная библиотека студента, 1994. 528 с.
42. Кнабе Г. С., Протопопова И. А. Культура Античности. История мировой культуры. Москва : Наследие Запада, 1998. 426 с.
43. Ковалев С. И. История Рима / под ред. проф. Э. Д. Фролова. Санкт-Петербург : ПОЛИГОН, 2002. 807 с.
44. Корнелий Непот. О знаменитых иноземных полководцах. Из книги о римских историках / пер. с лат. и коммент. Н. Н. Трухиной. Москва : Изд-во МГУ, 1992. 189 с.
45. Крылатые латинские изречения / авт.-сост. Ю. С. Цыбульник. Харьков : «Фолио», 2003. 350 с.
46. Куликова Л. Б. Классическая греко-римская мифология в структуре школьного исторического образования : монография. Киев : Універ. вид-во «Пульсари», 2004. 376 с.
47. Курціус Е. Європейська література і латинське середньовіччя / пер. з нім. Анатолій Онишко. Львів: Літопис, 2007. 752 с.
48. Культура Древнего Рима : в 2 т. / отв. ред. Е. С. Голубцова. Москва : Наука, 1985. Т. 1. 430 с.
49. Культура Древнего Рима : в 2 т. / отв. ред. Е. С. Голубцова. Москва : Наука, 1985. Т. 2. 396 с.

50. Литературные манифесты западноевропейских классицистов / под ред. Н. П. Козловой. Москва : Изд-во Московского университета, 1980. 614 с.
51. Лосев А. Ф. Античная литература : учебник. Москва : Просвещение, 1986. 464 с.
52. Лосев А. Ф. История античной философии в конспективном изложении. Москва : Мысль, 1989. 204 с.
53. Лосев О. Ф. Овідій. Античная литература / под ред. проф. А. А. Тахо-Годи. Москва : «Просвещение », 1980. 472 с.
54. Лосев А. Ф. Эллинистически-римская эстетика. Москва : Изд-во Моск. Ун-та, 1979. 416 с.
55. Луцій Анней Сенека. Діалоги. / пер. з лат. Андрій Содомора. Львів : Апріорі, 2016. 320 с.
56. Малые римские историки / под ред. А. И. Немировского, М. Ф. Дашковой. Москва : Ладомир, 1996. 387 с.
57. Машкин Н. А. Принципат Августа. Происхождение и социальная сущность. Москва : Изд-во Академии Наук СССР, 1949. 605 с.
58. Межеричкий Я. Ю. «Восстановленная республика» императора Августа. Москва : Русский фонд содействия образованию и науке, 2016. 992 с.
59. Модестов В. И. Лекции по истории римской литературе : в 3 т. Москва : URSS, 2015. Т. 1. 376 с.
60. Модестов В. И. Лекции по истории римской литературе : в 3 т. Москва : URSS, 2015. Т. 2. 565 с.
61. Моммзен Т. История Рима: в 4 томах. Ростов-на-Дону : Феникс, 1997. Т. 1. (кн. I–III). 640 с.
62. Моммзен Т. История Рима: в 4 томах. Ростов-на-Дону : Феникс, 1997. Т. 2. (кн. III–IV). 640 с.
63. Немировский А. И. История Древнего мира. Античность: учебник для вузов. Москва : Академический проект, 2018. 875 с.
64. Неродо Ж.-П. Август. Москва : Молодая гвардия, 2003. 348 с.

65. Овидий. Героини / пер. Ф. Ф. Зелинский. Санкт-Петербург: Издание М. Г. Корнфельда, 1913. 223 с.
66. Ошеров С. А. Лирика и эпос Овидия. Публий Овидий Назон. Любовные элегии. Метаморфозы. Скорбные элегии / пер. с лат. С. В. Шервинского. Москва : Художественная литература, 1983. 401 с.
67. Плавт Тит Макций. Избранные комедии. Москва : Художественная литература, 1967. 137 с.
68. Плутарх. Сравнительные жизнеописания. Полное издание в одном томе. Москва : Альфа-книга, 2017. 1263 с.
69. Полибий. Всеобщая история в сорока книгах / пер. с греч. Ф. Г. Мищенко. Санкт-Петербург : Наука, 2005. Т. I (кн. I—V). 496 с.
70. Полибий. Всеобщая история в сорока книгах / пер. с греч. Ф. Г. Мищенко. Санкт-Петербург : Наука, 2005. Т. 2. (кн. VI-XXV). 422 с.
71. Публий Корнелий Тацит. Анналы. История. Москва : АСТ, 2005. 832 с.
72. Публий Овідій Назон. Метаморфози. / пер. з лат. Андрій Содомора. Львів : Апріорі, 2019. 520 с.
73. Публий Овідій Назон. Метаморфози. Передмова / пер. з лат. Андрія Содомора. Київ : «Дніпро», 1985. 301 с.
74. Публий Овідій Назон. Любовні елегії. Мистецтво кохання. Скорботні елегії / пер. з лат. Андрій Содомора. Київ: Основи, 1999. 300 с.
75. Публий Овідій Назон. Любовні елегії. Мистецтво кохання / пер. з лат. Андрій Содомора. Львів : Апріорі, 2019. 196 с.
76. Публий Овидий Назон. Элегии и малые поэмы. М., «Художественная литература», 1973. С. 5—32
77. «Римская история» Веллея Патеркула / А. И. Немировский, М. Ф. Дашкова. Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1985. 211 с.
78. Римская литература. Хрестоматия по античной литературе: в 2 т. Для высших учебных заведений / под ред. Н.Ф. Дератани, Н.А. Тимофеева. Москва : "Просвещение", 1965. 651 с.
79. Ростовцев М. И. Рождение Римской империи. Москва : ЛЕНАНД, 2015. 152 с.

80. Саллюстій. Змова проти Катіліни. Львів : Априорі, 2020. 140 с.
81. Сергиенко Г. А. Религиозная реформа Августа и ее роль в формировании идеологии Римской империи // Вестник МБС ЕХБ №3-2014. 12 с.
82. Суриков И. Е. Камень и глина: к сравнительной характеристике некоторых ментальных парадигм древнегреческой и римской цивилизаций. Москва : Институт всеобщей истории РАН, 2000. С. 237–288.
83. Суриков И.Е. Полис, логос, космос: мир глазами эллина. Категории древнегреческой культуры. Москва : «Русский фонд содействия образованию и науке», 2012. 304 с.
84. Тахо-Годи А.А. 1991: А.Ф. Лосев. Жизнь и творчество // Лосев А.Ф. Философия. Мифология. Культура». М.: Политиздат. С. 5–20.
85. Теренций. Комедии. Харьков : Фолио, 2001. 608 с.
86. Тит Ливий. Римская история от основания города. Полное издание в одном томе. Москва : Альфа-книга, 2017. 1290 с.
87. Трухина Н. Н. Политика и политики «Золотого века» Римской республики». Москва : Изд-во МГУ, 1985. 182 с.
88. Утченко С. Л. Древний Рим. События. Люди. Идеи. Москва : Наука, 1969. 316 с.
89. Утченко С. Л. Кризис и падение Римской республики. Москва : Наука, 1965. 268 с.
90. Утченко С. Л. Политические учения древнего Рима. Москва : Наука, 1977. 257 с.
91. Февр Л. Бои за историю. Москва : Наука, 1991. 629 с.
92. Фуко М. Интеллектуалы и власть. Избранные политические статьи, выступления и интервью / пер. с франц. Б. М. Скуратова, под общей ред. В. П. Большакова. Москва : Праксис, 2006. Ч. 3. 320 с.

93. Цицерон Марк Туллий. Моральные размышления о старости, о дружбе, об обязанностях. Москва : РИПОЛ Классик, 2018, 512 с.
94. Цицерон Марк Туллий. Про закони. Про державу. Про природу богів / пер. з лат. Р. Паранько. Львів : «Апріорі», 2019. 392 с.
95. Чеканова Н. В. Римская диктатура последнего века Республики. Санкт-Петербург : Гуманитарная академия, 2005. 483 с.
96. Чумаченко Б. М. Вступ до культурології античності: Навч. посіб. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 174 с.
97. Чумаченко Б. М. Graecia Capta: Соціокультурна специфіка еллінізму в епоху римського принципату. *Наукові записки. Теорія та історія культури*. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 1999. Т. 13.
98. Чумаченко Б. М. Philosophia togata: грецький трансфер у римській культурі. *Наукові записки. Теорія та історія культури*. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2020. Т. 3. С. 21–28.
99. Шифман И. Ш. Цезарь Август. Санкт-Петербург : «Наука», 1990. 199 с.
100. Штаерман Е.М. Светоний и его время // Гай Светоний Транквилл. Жизнь двенадцати цезарей. М., 1964. С. 249—262.
101. Штаерман Е. М. «Scriptores historiae Augustae» как исторический источник // ВДИ. 1957. No 1. С. 233-245.
102. Шталь И. В. Поэзия Гая Валерия Катулла. Москва : Наука, 1977. 269 с.

BIBLIOGRAPHY

103. Goodyear F. History and Biography. *The Cambridge History of Classical Literature*. Cambridge: Cambridge University Press, 1982. Vol. 2. P. 639–666.
104. Gowing A. M. Empire and Memory: the Representation of the Roman Republic in Imperial Culture. Cambridge: Cambridge University Press, 2005. 178 p.

105. The Cambridge Ancient History. The Augustan Empire 43 b. c. — a. d. 69.
Cambridge : Cambridge University Press, 1989. V. 10. 1440 p.
106. Thibault J. C. The mystery of Ovid's exile. Berkeley, California UP, 1964.
177 p.